

Bakalářská práce

Krise člověka – osvobození a odcizení v pojetí Ericha Fromma

Studijní program:

B0114A300069 Základy společenských věd se
zaměřením na vzdělávání

Studijní obory:

Základy společenských věd se zaměřením na
vzdělávání
Anglický jazyk se zaměřením na vzdělávání

Autor práce:

Gabriela Baláková

Vedoucí práce:

Mgr. Vít Bartoš, Ph.D.
Katedra filosofie

Liberec 2023

Zadání bakalářské práce

Krise člověka – osvobození a odcizení v pojetí Ericha Fromma

<i>Jméno a příjmení:</i>	Gabriela Baláková
<i>Osobní číslo:</i>	P19000073
<i>Studijní program:</i>	B0114A300069 Základy společenských věd se zaměřením na vzdělávání
<i>Specializace:</i>	Základy společenských věd se zaměřením na vzdělávání Anglický jazyk se zaměřením na vzdělávání
<i>Zadávací katedra:</i>	Katedra filosofie
<i>Akademický rok:</i>	2020/2021

Zásady pro vypracování:

Cílem bakalářské práce je formulování základních principů Frommovy kritiky moderní společnosti a individua. Práce se zaměří na pojetí svobody a odcizení podle Ericha Fromma. Bude pojednáno o mechanismech úniku, zejména o destruktivních rysech moderní společnosti, které dle Fromma odcizují člověka společnosti a lidské bytosti navzájem. V závěru se bude práce zabývat Frommovým návrhem na nutnou změnu vývoje moderní společnosti a jeho představou nového člověka a nové společnosti.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování práce: elektronická

Jazyk práce: čeština

Seznam odborné literatury:

FROMM, Erich. Anatomie lidské destruktivity. Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1542-4.

FROMM, Erich. Budete jako bohové: radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice. Lidové noviny, 1993. ISBN 80-7106-075-5.

FROMM, Erich. Cesty z nemocné společnosti. EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1.

FROMM, Erich. Člověk a psychoanalýza. Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5. FROMM, Erich. Mít, nebo být?. Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9. FROMM, Erich. Psychoanalýza

a náboženství. Aurora, 2003. ISBN 80-7299-066-7. FROMM, Erich. Strach ze svobody. Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6. FROMM, Erich. Umění být. Portál, 2016. ISBN

978-80-262-1105-1. FROMM, Erich. Umění milovat. Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8.

FROMM, Erich. Umění naslouchat. Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1341-3. LORENZ, Konrad.

Takzvané zlo. Mladá fronta, 1992. ISBN 80-204-0264-0.

Vedoucí práce: Mgr. Vít Bartoš, Ph.D.

Katedra filosofie

Datum zadání práce: 25. dubna 2021

Předpokládaný termín odevzdání: 30. června 2022

L.S.

prof. RNDr. Jan Pícek, CSc.
děkan

doc. PhDr. David Václavík, Ph.D.
vedoucí katedry

Prohlášení

Prohlašuji, že svou bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně jako původní dílo s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Jsem si vědoma toho, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu Technické univerzity v Liberci.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti Technickou univerzitu v Liberci; v tomto případě má Technická univerzita v Liberci právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Současně čestně prohlašuji, že text elektronické podoby práce vložený do IS/STAG se shoduje s textem tištěné podoby práce.

Beru na vědomí, že má bakalářská práce bude zveřejněna Technickou univerzitou v Liberci v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů.

Jsem si vědoma následků, které podle zákona o vysokých školách mohou vyplývat z porušení tohoto prohlášení.

Poděkování

Tímto bych chtěla poděkovat svému vedoucímu práce Mgr. Vítu Bartošovi, Ph.D. za cenné rady, ochotu a čas, který mi v průběhu bakalářské práce věnoval. Mé poděkování patří také rodině za podporu v celé délce studia.

Anotace

Člověk touží po svobodě. Moderní člověk ale neumí svobodně žít, je úzkostný a ztrácí sám sebe. Bakalářská práce pojednává o problému svobody a mechanismech úniku, pokud se svoboda stane přítěží. Zabývá se vlastněním a bytím jako dvěma základními dimenzemi lidského prožívání, popisuje, co znamená umění milovat a jak vypadá moderní odcizený člověk. V závěru se práce zabývá Frommovým návrhem na nutnou změnu vývoje moderní společnosti a jeho představou nového člověka a nové společnosti. Cílem bakalářské práce je formulování základních principů Frommovy kritiky moderní společnosti.

Klíčová slova: svoboda, odcizení, láska, mít nebo být, moderní společnost, změna člověka.

Annotation

Man longs for freedom. However, modern man is not able to live freely. He is anxious and loses himself. The bachelor's thesis discusses the problem of freedom and the mechanisms of escape if freedom becomes a burden. It deals with possession and being as two fundamental dimensions of human experience describes what the art of loving means and what a modern alienated person looks like. In the end, the thesis deals with Fromm's proposal for the necessary change in the development of modern society and his idea of a new man and a new society. The aim of the bachelor thesis is to formulate the basic principles of Fromm's critique of modern society.

Keywords: freedom, alienation, love, to have or to be, modern society, human change

Obsah

Úvod.....	2
1 Život Ericha Fromma.....	5
2 Problém svobody.....	7
2.1 Vliv kapitalismu na svobodu.....	11
2.2 Mechanismy úniku.....	13
2.2.1 Autoritářství.....	14
2.2.2 Destruktivita.....	17
2.2.3 Konformita.....	18
3 Mít, nebo být.....	19
3.1 Charakter.....	20
3.1.1 Neproduktivní orientace.....	20
3.1.2 Produktivní orientace.....	21
3.2 Modus vlastnění.....	22
3.3 Modus bytí.....	25
4 Láska.....	28
4.1 Druhy lásky.....	30
5 Odcizení.....	33
6 Kritika.....	36
Závěr.....	43
Literatura.....	44
Elektronické zdroje.....	44

Úvod

„Člověk buď musí dosáhnout plné lidskosti, nebo musí sama sebe ztratit a být schopen úplného „návratu““¹

Pro svou bakalářskou práci jsem si vybrala myšlenky a názory Ericha Fromma, německého sociálního psychologa, sociologa, psychoanalytika, humanistického filozofa a demokratického socialisty. Erich Fromm je spojený s tzv. frankfurtskou školou, která reprezentovala západní neomarxistické hnutí, jež kritizovalo některé stránky kapitalistické společnosti.² Zaujaly mě Frommovy knihy, které jsou analýzou a hlubokou úvahou nad tématy svobody, odcizení, lásky a krize moderní společnosti. Knihy jsou psány srozumitelně a čitelně. Doporučuji zejména *Mít, nebo být*, *Umění milovat* a *Cesty z nemocné společnosti*. Důvodem je současná krize, kterou společnost prochází. Jak popisuje autor ve svých dílech, je nezbytně nutné se pozastavit, uvědomit si v čem děláme chyby a snažit se o nápravu, abychom se vymanili ze lži, nenávisti, konzumerismu, robotismu, a abychom začali svůj život žít. Abychom, jak navrhuje Fromm, byli. Tato bakalářská práce ukazuje důvody, proč lidstvo pomalu umírá a pokouší se najít cestu z nemocné společnosti.

V první kapitole popisují život Ericha Fromma a představují směry a osobnosti, které ovlivnily Frommovo myšlení a jeho tvorbu. Zaměřuji se na pojetí svobody a individua podle Ericha Fromma. Ukazují mechanismy úniku, které vyplývají právě z toho, jak je člověk nejistý. Dále popisují možnosti existence mít či být, zamýšlím se nad láskou a uměním milovat, které se musíme naučit a rozvíjet. V kapitole odcizení popisují problémy dnešní společnosti spojené mimo jiné s konzumerismem, konformismem a v závěru ukazují cesty, jak uniknout nikoliv sám sobě, ale vlivu prostředí, které jsme si sami vytvořili, a které má nad námi moc a ovládá nás. Představuji nutnou potřebu hluboké proměny člověka jako podmínku pro přežití lidského rodu a zachování zdravé společnosti. To vše z pohledu autora Ericha Fromma, kterého ke konci práce popisují jako utopistu a zmiňují jeho kritiky.

¹ *Budete jako bohové: Radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice*. Praha: Lidové noviny, 1993. ISBN 80-7106-075-5, s. 107.

² FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6.

1 Život Ericha Fromma

Kapitola o životě a myšlenkách Ericha Fromma stojí na základech knihy Rainera Funka.

Erich Seligmann Fromm se narodil 23. března 1900 ve Frankfurtu nad Mohanem v ortodoxní židovské rodině. Fromm se cítil spjat s židovským světem celý život. A právě zvláštnost židovské praxe utvářela Frommův charakter. Fromm zastával tradici svých předků, kteří své konzervativní přesvědčení žili. Chtěl pro sebe právo na životní pocit a životní praxi, odmítal vydělávat co nejvíce peněz, považoval to za zvrácenost. Fromm byl ovlivněn studiem talmudu a Starého zákona, který podle autora protestuje proti žití založeném na vlastnictví.³ Intenzivně se zajímal o učitele a tradice židovství, ale až koncem dvacátých let si vybudoval svou tvůrčí praxi a již se nevracel k náboženské praxi židovské ortodoxie.⁴ V knize *Mít, nebo být* představuje hlavní téma Starého zákona, které je pro jeho myšlení stěžejní „*Opust', co máš; osvobod' se od všech okovů; bud'!*“⁵

V Heidelbergru studoval Fromm sociologii, psychologii a filozofii.⁶ Erich Fromm staví své myšlení na svobodě a touze nebýt závislý. Jako radikální humanista má za cíl úplnou nezávislost a uvědomění si skutečnosti. Myšlenku nezávislosti, jak ji chápe autor, popisuje Funk ve své knize *Erich Fromm*. „*Protože je člověk otevřenou bytostí, může své „vyšší Já“ prožít vždy znovu. To se děje, když člověk spoléhá na své vlastní síly a zřekne se orientace na odcizené Mít a zároveň zažije zkušenost přesáhnutí sebe sama.*“⁷

Fromm upozorňuje, že utrpení Židů a to, že ztratili vše, co měli je podle humanismu pro ně darem. „*Vše bylo ztraceno a oni (jako skupina) byli opuštěni a neměli nic kromě ideálů bytí: vědění, učení, myšlení a doufání v Mesiáše.*“⁸

Svým etickým myšlením ovlivnili Fromma filozofové Aristoteles a Spinoza. Zastává jejich názor, že normy a hodnoty jsou postoje a stanoviska, které tak požadovali ve svém učení

³ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 67.

⁴ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0 s. 21.

⁵ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 63.

⁶ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0, 35.

⁷ Tamtéž, s. 115.

⁸ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 67.

o ctnosti. Karel Marx je další osobností, která ovlivnila Frommovo myšlení, a to pro člověka jako jednající bytost.⁹ Marxovým cílem byla duchovní emancipace člověka, jeho osvobození z pout ekonomických předurčení, obnovení lidské celistvosti a vytvoření předpokladů jednoty a harmonie s druhými lidmi a přírodou. Stejně hodnoty tvoří myšlení Fromma.¹⁰

Svůj význam mělo ve formování Frommova myšlení i seznámení s psychoanalýzou. V knize *Umění naslouchat* uvádí Fromm historický význam psychoanalýzy, a to v poznání sebeuvědomění – bdělosti, pozornosti. Ty jsou stěžejní pro budhismus při snaze dosáhnout stavu bytí, který je lepší než stav bytí obyčejného člověka. Dle autora je psychoanalýza nástrojem k sebeosvobození a tím k umění žít.¹¹ Erich Fromm byl ale svými spolupracovníky z Institutu pro sociální výzkum i ortodoxními psychoanalytiky obviněn ze zrady psychoanalýzy, protože své chápání věci nestaví na sexuálních pudech, ale dává větší váhu životnímu osudu.¹² Fromm Freuda uznával, ale uvádí, že Freud byl velmi pruderní a pokud by viděl k jakému druhu dnešního sexuálního chování jeho učení vedlo, byl by šokován. Dnešní chování, nicméně, je ale výsledkem konzumního chování společnosti. Freud za terapeutický cíl považoval člověka, který je schopen pracovat a sexuálně funguje.¹³

V roce 1940 získal Fromm americké občanství a o rok později vydal *Strach ze svobody*, knihu, která je stěžejní pro tuto bakalářskou práci. Působil na univerzitě a stal se vedoucím oddělení psychoanalýzy na Lékařské fakultě Národní univerzity v Mexiku. V 50. letech poznal Fromm zenbuddhismus – cestu k náboženské zkušenosti. Pro Fromma bylo klíčové i setkání s japonským filozofem Daisetzem T. Suzukiem na semináři pro psychoanalytiky, který, jak Rainer Funk v knize *Erich Fromm* popisuje, učí a sám žije zkušenost prožívání a vnímání určité předmětu jako celku a během toho se vzdá hranic Já.¹⁴

⁹ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0, s. 36

¹⁰ *Obraz člověka u Marxe* [online]. Brno, 2004 [cit. 2023-07-06]. Dostupné z: <https://sok.bz/clanky/2009/erich-fromm-obraz-cloveka-u-marxe>.

¹¹ FROMM, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1341-3, s. 42.

¹² FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0, s. 66.

¹³ FROMM, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1341-3, s. 43.

¹⁴ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0, s. 123-124, 102.

Erich Fromm zemřel ve švýcarském Locarnu 18. března 1980.¹⁵

Na tomto místě končím úvodní kapitolu, která shrnuje život Ericha Fromma a myšlenkové směry, které ovlivnily jeho tvorbu. Dále se zabývám svobodou, která se může stát pro člověka problémem a komplikací.

¹⁵ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0 s. 124.

2 Problém svobody

„Svoboda je skutečně nezbytným předpokladem štěstí a ctnosti; ne svoboda ve smyslu možnosti rozhodovat se libovolně a také ne nezávislost na nutnostech, ale svoboda, která nám dovoluje uskutečnit to, co potencionálně existuje, a naplnit opravdovou přirozenost člověka se zákony jeho existence.“¹⁶

Tak Erich Fromm vyjádřil definici svobody ve své knize *Psychoanalýza a náboženství*.

V této kapitola předkládám odpověď na otázku, jak může svoboda lidem zkomplikovat život. Popisuji vliv kapitalismu na svobodu. Zodpovídám na otázku, jak lidé před svobodou utíkají, aby unikli před sebou samým.

Moderní společnost je velmi dobrým příkladem krize člověka, který staletí bojoval a bojuje o to, aby byl svobodný a když svobodný je, neumí se plně realizovat. V případě, že člověk zjistí, že svoboda pro něho znamená velké břímě a nedokáže se s ní poprat a využít ji, aby dovedl své možnosti k plnému vyjádření, pak je nejistý a úzkostně uniká. Člověk touží po svobodě, ale moderní člověk neumí svobodně žít, je úzkostný a ztrácí sám sebe. Je ovlivňován a omezován sociálními vlivy a destruktivními tendencemi. Může se u něho vyvinout pocit izolace, bezmocnosti, který vede k mechanismům úniku do nových závislostí a podřízeností. Cílem člověka, jak Fromm ve své knize *Strach ze svobody* vyjadřuje, pak je *„uniknout svému individuálnímu já, ztratit sama sebe.“¹⁷*

Pro lepší pochopení problému nyní krátce popíšu teorii zakladatele psychoanalýzy Freuda, ze kterého Fromm vycházel, kterého ale zároveň kritizoval a uvedu důvod proč.

Člověk se vymanil z nadvlády přírody a stal se jejím pánem. Není obdařen zvířecími instinkty a je zranitelný. Jak jedinec roste, touží po svobodě a nezávislosti a startuje se individualizační proces – růst síly vlastního já. Zároveň se člověk vyčleňuje, uvědomuje si, že je sám. Zůstane stát sám proti světu. Proces individualizace nejde zvrátit a člověk se může snažit o podřízení okolnímu světu právě z důvodu nebýt osamělý a necítit se bezmocně. Podle Freuda je ale člověk antisociální, mění se jen pokud na jeho přirozené

¹⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Aurora. ISBN 80-85974-18-5, s. 193-194.

¹⁷ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 121.

pudy vyvíjí společnost velký tlak nebo dovolí uspokojení a vztah člověka ke společnosti je statický. Společnost podle Freuda musí očistit jeho základní lidské impulzy. Přeměnu, přechod do civilizovaného chování nazývá „sublimace“. Jedinec má dané biologické pudy a ty potřebují být uspokojeny. Emoce, které jsou potlačované pak například převede do umění, kultury. Fromm naopak tvrdí, že vztah mezi společností a člověkem statický není. Jsou potřeby jako je hlad, žízeň, které jsou lidské, ale také existují pudy jako láska a nenávisť, radost z rozkoše a stydlivost před ní, a to jsou pudy, které jsou výsledkem společenského procesu. Člověka tedy podle Fromma utváří společnost. Na rozdíl od Freuda nevidí základ v uspokojení, frustraci, a instinktivních potřebách.¹⁸

Lidé si málo uvědomují, že se svoboda může stát přítěží a břemenem, se kterým si neví rady. V této kapitole popisují realitu, která nastane, když si člověk uvědomí, že po odstranění vnější nadvlády zůstává sám a že vnější autorita není podmínkou svobody. Erich Fromm v knize *Strach ze svobody píše*, že po světových válkách si lidé také mysleli, že mají vyhráno a vyhráli svobodu. Ovšem, postupně se tvořily a tvoří nové systémy, kterým se lidé podřizovali a podřizují.¹⁹ Tak, jak bylo dítě připoutané k matce a bylo pro něj otázkou života a smrti, pokud by ho nechala samotného, stejně tak, má člověk potřebu sounáležitosti po celý svůj život. Fromm uvádí fakt, že člověk potřebuje spolupracovat s druhým, aby mohl pracovat nebo aby se mohl bránit nebezpečí. Lidé potřebují být součástí nějakého systému, musí někam patřit, aby necítili nejistotu a aby jim jejich život dával smysl.²⁰ Autor definuje svobodu a její problém následovně: „že čím více člověk získává svobodu ve smyslu vycházení z původní jednoty s přírodou, čím více se stává „individuem“, tím spíše nemá jinou volbu než se sám sjednotit ve spontaneitě lásky a tvořivé práce, nebo se shánět po nějakém druhu jistoty, kterým ho svět spoutá, a tak si sám svobodu a integritu své individuality zničí.“²¹

Z pohledu Ericha Fromma nyní popíšu problémy svobody od začátku lidské existence v různých historických etapách. Fromm uvádí jako příklad Adama a Evu, kteří toužili po

¹⁸ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 22-24.

¹⁹ Tamtéž, s. 18.

²⁰ Tamtéž, s. 30

²¹ Tamtéž, s. 31.

svobodě. Žili v zahradě Edenu a byli v harmonii navzájem i s přírodou. Nicméně Adam jednal proti božím příkazům a harmonii narušil. Tím z hlediska církve spáchal hřích, ale z hlediska člověka jde o počátek svobody. Lidstvo se odpoutalo od přírody a bylo jeho volbou sjednotit se se světem, tvořit, pracovat anebo hledat jistotu, ale tím si svou svobodu ničil. Člověk se stal individuem a započalo jeho odcizování se přírodě, zůstal sám a začal se obávat a cítit se osamělý. Osvobodil se „od pout ráje, ale není natolik svobodný, aby se realizoval. Jak bylo již výše napsáno, lidé potřebují někam patřit, cítit se v bezpečí. Fromm popisuje v knize *Strach ze svobody*, jak primitivní národy udržují své spojení s přírodou a tím netrpí nejistotou a samotou. Ta jsou pro ně a lidstvo tím největším utrpením.²² Z tohoto důvodu hledáme my lidé jistoty v podobě nadřazených, v totalitních systémech nebo také mýtech a unikáme. O mechanismech úniku pojednávám v kapitole 2.2.

Popsala jsem počátky nabyté svobody a nyní se budu snažit vyjádřit hlavní problémy svobody v dalších historických etapách, V době středověku měl člověk nedostatek individuální svobody, ale netrpěl osamělostí a nebyl izolovaný. Měl ve společnosti své pevné místo jako řemeslník, rolník. A nebyla téměř konkurence. Člověk věděl, že je součástí nějaké rodiny, rasy, národa. Být součástí nějakého společenství mi připomíná dobu mého dětství v 80. letech, kdy moji rodiče měli své pevné postavení dělníka a prodavačky. Měli své jistoty v zaměstnání, bydlení. Oba měli své jasné role i v rodině. Byli součástí společnosti, která takové jistoty uznávala. Neměli potřebu soupeřit ani v zaměstnání ani v rodině. Z mého pohledu to byla doba jistoty, přestože společnost byla pod silným vlivem vlády. Souhlasím tedy s tvrzením Johna Deweye v knize *Strach ze Svobody*, že nebezpečím pro lidstvo nejsou autority, vůdcové ani totalitní státy, ale my. Nebezpečím pro naši demokracii je totalita v našich vlastních osobních postojích.²³ Vytvořili jsme si institucionální podmínky a zvítězila vnější autorita, disciplína, uniformita a závislost na vůdci.

V pozdním středověku vlivem zvýšené důležitosti kapitálu a konkurence rostl individualismus. Jiný vliv měl na malé skupiny kapitalistů a jiný na venkovany a městskou střední třídu. Svoboda pomohla růstu síly a zároveň se ale zvyšoval pocit osamělosti, nejistoty a úzkosti a jedinec se musel začít snažit, byl ponechán sám sobě. Pánem se stal

²² FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 39-40.

²³ Tamtéž, s. 18-19.

kapitál, člověk se stal nezávislým, ale ztratil své pevné místo. Jak uvádí Fromm, člověk se osvobodil od ekonomických a politických pout, ale zároveň od pout, která mu dávala jistotu a pocit sounáležitosti.²⁴ Podrobněji popisují vliv kapitalismu na svobodu v následující kapitole.

V období reformace pomohly lidem vyrovnávat se s nejistotou nové doktríny. Luther byl představitelem autoritářského charakteru a vzhledem k jeho rozpolcenosti, kdy autoritu nenáviděl a zároveň ji obdivoval byl předurčen stát se vůdcem těch, kteří byli na podobné pozici.²⁵ Bouřil proti církvi a podřídil se autoritě Boha. *„Lutherova „víra“ svým přesvědčením, že člověk bude milován jen za předpokladu své plné podřízenosti, byla řešením, jež má mnoho společného s principem plného podřízení se jedince státu a „vůdci“.*²⁶

Kalvín pak kázal, že by člověk neměl být svým pánem, neměl by mít ten pocit, že on sám rozhoduje, ale že žije a umírá pro Boha. Oba Kalvín i Luther kázali střední třídě, protože ta byla osamělá a bála se na rozdíl od stoupenců kapitalismu. Bylo napsáno, že se lidé upnuli k Bohu, aby unikli úzkosti a hledali spásu v podřízenosti. Od počátku dějin je postup člověka stejný. Získá svobodu, aby se následně upnul k vyšší moci, vůdci nebo se naprosto izoloval. Na člověka působí struktura společnosti dvojím způsobem. Člověk je nezávislejší, soběstačnější, ale o to víc izolovaný a osamělý.²⁷ To jsem již zmínila několikrát a stejně jako Erich Fromm ve svých dílech své myšlenky opakuje, stejně tak se problém svobody prolíná celou bakalářskou prací.

Lidstvo ví, že si musí bránit svobodu od vnějších sil, ale musí být obezřetné, co se týká vnitřního omezování a obav. Fromm uvádí, že člověk je frustrován ze sebe samého, když si uvědomuje, že objektem není on, ale já sociální. Potřebuje se opřít o svůj majetek, moc. Není možné, aby byl od něho oddělen. Pokud ho neměl nebo ztratil, nevážil si sebe a cítil se ještě více osamělý. Ti, kteří měli malý majetek, ti se ale cítili jako někdo doma, v rodině, kde vládli. Doma byli důležití a poslouchala je jejich rodina. Tam byl zdroj jejich důstojnosti. Zároveň byli hrdí na své pozice v zaměstnání, které jim dávaly jistotu. Nebyl

²⁴ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 56-58.

²⁵ Tamtéž, s. 61.

²⁶ Tamtéž, s. 72.

²⁷ Tamtéž, s. 88.

pro ně důvod propadnout závislosti na vnějším světě a unikat. Ukázala jsem, že člověk byl sice zbaven středověkých pout, ale probudil se v něm pocit úzkosti potřeby znovu se podřídit.²⁸

„Ačkoliv si však uvědomujeme, že každou svobodu, kterou jsme získali, musíme s rázností hájit, zapomínáme, že musíme nejen rozšiřovat a chránit svobodu tradiční, ale že musíme dosáhnout nového druhu svobody, jež nás uschopní realizovat své vlastní individuální já, mít důvěru v sebe sama a v život.“²⁹

2.1 Vliv kapitalismu na svobodu

„Už se nenacházíme ve středu vesmíru, už nejsme cílem stvoření, už nejsme pány ovladatelného a poznatelného světa, jsme jen zrníčko písku, pouhé nic kdesi v prostoru bez konkrétního vztahu jakéhokoli druhu k čemukoli.“³⁰

Nyní se dostávám k tématu, jak ovlivnil člověka a jeho život kapitalismus. V 17. a 18. století byla etika a člověk na předním místě oproti tomu v kapitalismu 19. – 20. století šel zájem o člověka do pozadí a motivem se stal zisk.³¹ V 18. a 19. století ještě tržní orientace neexistovala.³² Člověk se stal jen nástrojem k úspěchu cizích nebo svých cílů. Člověk se stal ekonomicky svobodným. Zůstává ale sám a nezáleží, zda před Bohem nebo konkurencí. Sám riskuje neúspěch a zároveň má naději, že bude úspěšný díky své pílí a snaze se prosadit. Stává se aktivnější a kritičtější vůči sobě samému. Daří se mu podporovat proces individualizace, je jen jeho věcí a problémem co jak dělal a dělá. Postupem času se ale *„člověk stal šroubkem obrovského ekonomického stroje – pokud měl hodně kapitálu, tak důležitým, neměl-li žádný, tak bezvýznamným –, vždy však šroubkem sloužícím účelu vně sebe samého.“³³*

²⁸ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 100.

²⁹ Tamtéž, s. 89.

³⁰ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 109.

³¹ Tamtéž, s. 79.

³² FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5, s. 69.

Jak bylo výše popsáno, ve středověku byl kapitál služebníkem a člověk měl za cíl život. Ta je výsledkem moderní doby. V kapitalistickém světě se ale kapitál stal pánem.³⁴ Co člověk získal, investoval, hromadil kapitál, a to platí stále. Kapitalisté svůj zisk investují, aby získali další a opět investovali. Samozřejmě se našli a nacházejí i takoví kapitalisté, kteří si dopřávají luxus, nicméně požitek z práce, a ne z utrácení mají klasičtí kapitalisté. Podle Ericha Fromma se kapitál velmi podílí i na charakteru společnosti a jedinců a zároveň má vliv i na mezilidské vztahy. Blíže se k tomuto problému dostanu v kapitole *Láska*.

Co se týká lidí, kteří velký kapitál neměli, zde se pánem dělníka stal jeho zaměstnavatel. Dělník mířil k cílům, které nebyly jeho, přesto měl pocit, že jedná ve vlastním zájmu. Člověk jednal v zájmu společenského já, hrál roli podle očekávání druhých. Využíval jinou bytost pro cíle svých vlastních zájmů. A to platí stále. Z mé vlastní zkušenosti uvedu jako příklad mou zaměstnavatelku, podnikatelku, která si plnila sny díky svým podřízeným. Dost často nás nazývala svou rodinou. První roky jsem měla pocit důležitosti, dávala mi pocit, že úspěch mám já. Ono to tak ve skutečnosti bylo, rodiče dětí, které jsem vyučovala, byli velmi spokojeni. Citově mě vydírala, chválila, obdivovala, ale zároveň ponižovala před rodiči, když mé úspěchy prezentovala jako své. Já jsem byla jen šroubek stroje, její firmy. Erich Fromm uvádí ve své sociálně psychologické studii *Cesty z nemocné společnosti* příklad racionální a srážející nebo iracionální autority. Do srážející zapadá můj případ, který přirovnám extrémnímu případu Fromma otrokář – otrokyně. Moje zaměstnavatelka, v příkladu Fromma otrokářka se snažila svou otrokyni, mě, co nejvíce využít, vykořisťovat ke svému vlastnímu zájmu. Z mé strany se začal vyvíjet hněv, protože podřízení rozporovalo s mými zájmy. Fromm uvádí, že ze strany otroka se často ale mohlo stát, že z důvodu, aby ještě více nezesílil konflikt, tak se snažil potlačit svou nenávist, a dokonce pocit nenávisti nahradil obdivem. To pak pomohlo zeslabit pocit ponížení a pocit nenávisti. Příklad s otrokem a otrokářem je extrém.³⁵ Můj případ skončil mým vítězstvím, kdy jsem unikla před svou zaměstnavatelkou a odešla jsem do jiného zaměstnání.

Nástupem kapitalismu se ale neměnil jen ten, kdo investuje a podniká, ale moderní doba změnila i roli zákazníka. Popisuji ji tak, jak ji vnímá Fromm. Zákazník býval důležitou

³³ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 92.

³⁴ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 92.

³⁵ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 89-90.

osobností, když vešel do malého krámku. Bylo o něho postaráno, byly mu předány informace o zboží. Majitel si ho hýčkal, a protože znal své zboží a věděl co jeho zákazník potřebuje, měl velkou šanci zboží prodat. Mluvil k věci a jasně. V moderní době v záplavě obchodních domů je sice zákazník důležitý pro zisk, ale nikdo se nezajímá o jeho přání. Obchodní domy lákají zákazníky reklamou cílenou na emoce. Tyto reklamy nejsou o kvalitě zboží, které dokáže prezentovat obchodník v malém krámku, ale o nátlaku na pocity jedince, který uvěří a pomalu si nechá otupovat své myšlení. V roli zákazníka má jedinec pocit důležitosti a svobodného jednání, protože si v záplavě reklam vybírá. Žije v domnění, že on rozhoduje, o tom, co potřebuje. Opak je ale pravdou, velmi často si lidé pořizují věci, které ve skutečnosti nechtějí, ale vnutí jim je reklama. Plní cíle a přání někoho jiného, přestože mají pocit, že jednají svobodně a mají možnost volby.³⁶

V následujícím odstavci se dostávám k termínům kvantifikace a abstrakce, základním ekonomickým rysům kapitalismu, tak jak je popisuje Erich Fromm v knize *Cesty z nemocné společnosti*. Autor tyto procesy představuje k pochopení odcizení, kterému se tato práce věnuje v kapitole 5.

Svět dospěl do fáze, kdy nic není konkrétní a skutečné a našim životem jsou čísla a abstrakce. Fromm vysvětluje pojmy kvantifikace a abstrakce na přístupu člověka k věcem. Pokud k nim přistupujeme konkrétně, vnímám jeho odlišnosti, zvláštnosti, nemůže pak existovat jiný stejný předmět. Zatímco pokud k věci přistupujeme v abstraktní rovině, pomíjíme jeho odlišnosti a všímáme si společných vlastností pro další věci stejného druhu. Nelze ale mluvit jen o zboží, nýbrž autor uvádí jako příklad i katastrofy, například záplavy. „*Novinové titulky označují záplavy za milionové katastrofální ztráty, čímž stavějí do popředí nikoli konkrétní hledisko lidského strádání, ale abstraktní, kvantitativní prvek.*“³⁷ Příkladem abstraktního vnímání člověka jako majetku, bohatství nikoliv jako konkrétního osoby je tvrzení v novinovém článku o smrti majitele obuvnického závodu. Podle Fromma je nutné brát na vědomí objekty jak v konkrétní, tak v abstraktní rovině a tím se nesoustředit jen na kvantitu, ale i na kvalitu.³⁸

³⁶ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 104-105.

³⁷ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 107.

³⁸ Tamtéž, s. 107.

Shrnula jsem jaký měl a má kapitalismus vliv na svobodu člověka. Posunuji se dál a ukazuji jak člověk řeší své úzkosti a nejistoty, pokud se pro něho svoboda stane přítěží.

2.2 Mechanismy úniku

„Osamělost, strach, a zmatek zůstávají; natrvalo je to nesnesitelné. Břemeno „svobody“ je neúnosné.“³⁹

Moderní člověk si bezmocnost a izolovanost neuvědomuje nebo uvědomovat nechce. Zakrývá tyto pocity v lepším případě cestováním, obchodováním, zábavou, v horším se izoluje. Z předchozích kapitol vyplývá, že člověk nabyl svobodu, naložil si na sebe břímě a pokud ztratil sám sebe, ztratil primární vazby a cítí se osamoceny, hledá si někoho či něco čemu se poddá, podřídí a možná bude i uctívat. Směřuje k podřízenosti nebo naopak k nadvládě, aby unikl své osamělosti. Fromm v knize *Strach ze svobody* uvádí, jak někteří neurotici stále proti podřízenosti bojují a nehodlají se vzdát. Zkouší vyhrát boj mezi svobodou a závislostí.⁴⁰ Jedinec má snahu spojit se s někým, být podřízený, závislý na někom, kdo jedinci dodá sílu, která mu chybí. Nebo naopak příkazy uděluje a podřídí si jiného člověka. Takoví jedinci žijí v přesvědčení, že jejich žití je nad jejich síly a potřebují pomoc mimo sama sebe. Na cestě k odhození břemene svobody člověk trpí a činí sám sebe bezvýznamným. Touží utéct pocitu bezvýznamnosti, ale stává se bezvýznamným čím dál víc.⁴¹

„Pokud bojuji mezi touhou být nezávislý a silný a svým pocitem bezvýznamnosti nebo bezmocnosti, vezím v mučivém konfliktu. Podaří-li se mi zredukovat své individuální já na nic, mohu-li přemoci vědomí své vlastní odloučenosti jako jedince, mohu se z toho konfliktu zachránit. Cítit se naprosto malým a bezmocným je jen jednou cestou k tomuto cíli; být přemožen bolestí a trápením je druhou; a být překonán účinky opojení ještě další.“⁴²

³⁹ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 109.

⁴⁰ Tamtéž, s. 141.

⁴¹ Tamtéž, s. 123.

⁴² Tamtéž, s. 122.

2.2.1 Autoritářství

Jedna z cest úniku je autoritářství. Společným heslem autoritářského charakteru je moc. Lidé, kteří mají autoritářský charakter mají rádi stav podřízenosti. Věří, že síly, které je ovládají, války, které se vedou, neštěstí, která se stávají, jsou osudem. Chtějí trpět, ale nestěžovat si, nechtějí osud změnit, chtějí se mu podřídit. Fromm zmiňuje *magického pomocníka*, sílu, která jedince ochraňuje a co je pro něho velmi důležité, nenechá ho osamocené. Může to být Bůh, může to být nadřizený nebo osoba blízká jako žena, manžel. Člověk závislý na magickém pomocníkovi obětuje svůj život a jeho tvorbu a nespolehá na vlastní aktivitu, ale na pomoc od magického společníka. Vytrácí se přirozenost a spontánnost. Lidé bojují, a někteří tento boj skončí prohrou, oddají se, stanou se závislími a jsou spokojeni.⁴³ Na druhé straně ale ti, kteří se nechtějí boje vzdát, přesto, ale jsou závislí na magickém pomocníkovi, takoví jedinci jsou neurotici. „*Jeho neurózu je třeba vždy chápat jako pokus – v podstatě neúspěšný – vyřešit konflikt mezi základní závislostí a hledáním svobody.*“⁴⁴

V knize *Umění být* uvádí Erich Fromm autoritářství z pohledu bytí, respektive umění být. Nemůže kvalitně být ten, kdo se bojí svobody a stojí ve stínu jiných lidí, institucí. V 19. století byl člověk pod přímou autoritou, vládli králové, zaměstnavatelé, přímou autoritou byli rodiče, učitelé. Později ale osoby nahradily stroje, organizace, vlády. Jeden z pokusů, jak uniknout byla sexuální revoluce, tedy odmítnutí být omezován v rámci sexuálních vztahů. Lidé si chtěli zajistit osobní svobodu.⁴⁵ Zajímavou myšlenkou v této části je oblast spotřeby. Firmy soutěží, aby získali co nejvíce zákazníků. V mediích se objevují reklamy na různé zboží a zákazník má pocit svobody, když si vybírá, které zboží si koupí. Bohužel ale je to jinak, mnohdy je zboží vyráběno stejnou organizací a odlišné značky jsou stejné. Fromm v knize zmiňuje psychologický zákon: „*Čím větší je pocit bezmocnosti a čím větší je nedostatek autentické vůle, tím více roste buď rezignace, nebo posedlost touhou uspokojit vrtochy a trvat na svévoli.*“⁴⁶ O konzumerismu pojednávám později.

⁴³ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 137-139.

⁴⁴ Tamtéž s. 141.

⁴⁵ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016. ISBN 978-80-262-1105-1, s. 41-42.

⁴⁶ Tamtéž, s. 43.

Erich Fromm rozlišuje autoritu na racionální a omezující. Společným znakem je nadřazenost – podřazenost. V případě racionální autority je člověk nadřazen, aby pomohl jiné osobě. Převažuje tu obdiv nebo vděčnost. Fromm uvádí jako příklad učitele a žáka, kdy cílem obou je úspěch žáka. A tak jak se stává podřízený podobnější svému nadřízenému, je mezera mezi nimi menší a menší. Naopak při omezující autoritě, kdy autor zmiňuje příklad otrokáře a otroka, je autorita podmínkou pro vykořisťování. V tomto případě je ale cílem otrokáře vykořisťovat, a čím více se mu to daří, tím více ho to uspokojuje. Propast mezi vykořisťovatelem a vykořisťovaným se prohlubuje. Podřízení lidé na jednu stranou mohou mít zajištěný vysoký příjem, benefity anebo jako otrok stravu, ale jsou pod nadvládou a mají strach. Příklady žák – student, otrokář – otrok jsou extrémní. Je mezi nimi mnoho stupňů a dost často se tyto typy autorit promísí.⁴⁷

Autorita nemusí být vždy osoba nebo instituce, tzn. autorita vnější, jak nás Fromm upozorňuje, ale je i autorita vnitřní jako povinnost, superego, svědomí. Problém vidí autor v postupné ztrátě významu svědomí. *„Zdá se, jako by už v životě člověka nehrála žádnou významnou roli ani vnější, ani vnitřní autorita. Každý může dělat, co chce, pokud nezasahuje do legitimních nároků druhých.“*⁴⁸

Podle Fromma se autorita stala anonymní, neviditelnou. U vnější i vnitřní autority je příkaz viditelný, u anonymní autority nevíme, kdo příkaz dal.⁴⁹ Problém autoritářství ukončím vysvětlením fenoménu závislosti na nějakém objektu mimo sebe sama, tak jak ho probádal Freud. Freud se domníval, že tyto závislosti jsou jen pokračováním sexuálních vazeb na rodičích. Fromm argumentuje, že malé dítě je závislé na rodičích přirozeně a nijak ho to neomezuje. V případě, že rodič neumožní dítěti být samostatný a postavit se na vlastní nohy, je problémem úzkost, která vzniká nedostatkem dětské spontaneity a výbojnosti. Dítě pak hledá magického pomocníka, o kterém již bylo pojednáno. Později přenesse své pocity na učitele či partnera. Znamená to tedy, že by pokračovala sexuální přitažlivost jednoho z rodičů.⁵⁰

⁴⁷ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 130-131.

⁴⁸ Tamtéž, s. 132.

⁴⁹ Tamtéž, s. 133.

⁵⁰ Tamtéž, s. 140.

Nyní se zmíním o autoritářském svědomí. V knize *Člověk a psychoanalýza* Fromm uvádí, že otázkou svědomí se v dějinách zabývali již Sokrates, Cicero, Seneca či Kant. Mluví o vnitřním hlasu, morálních principech, smyslu pro správnost a nesprávnost nebo o morálních zásadách. Nietzscheův názor na svědomí je postaven na pokusech souhlasit sám se sebou, svolit sám sobě.⁵¹ Autoritářské svědomí je tedy vnitřní názor nikoliv jedince, ale jeho vnější autority. Pokud vyhovíme a potěšíme tuto autoritu máme dobré svědomí. Pokud ale zklameme, jsme nejistí, máme špatné svědomí. Je důležité si ale uvědomit, že jedinec má autoritářské špatné svědomí, pokud se snaží být nezávislý a hrdý a autoritářské dobré svědomí, když je poslušný a nesamostatný. „Paradoxním výsledkem je, že (autoritářské) špatné svědomí se stává základem „dobrého“ svědomí“, kdežto dobré svědomí, pokud by ho člověk měl, by mělo vyvolat pocit viny.“⁵² Pokud srovnám svědomí se strachem z trestu, je jasné, že v obou případech člověk nezná pravou hodnotu věci, protože ji určuje autorita. Souhlasím s názorem Fromma, že lidé často jednali a jednají ze strachu, jsou zmanipulováni, i když si myslí, že jednají dle svého svědomí. Příkladem mohou být Němci během války, kteří páchali zločiny v rozporu s morálkou.

2.2.2 Destruktivita

Nyní se přesunu k dalšímu mechanismu úniku a tím je destruktivita. Na rozdíl od autoritářství, kdy se jedinec napojí na objekt zvenčí a jedná v jeho zájmu, rozhoduje se nikoliv sám za sebe, ale podle něho, tak cílem destruktivity je odstranění objektu. Co vede jedince ke snaze zničit okolí je jeho absolutní bezmoc, které se snaží uniknout. Jedinec nechce být zničen okolním světem, proto ho chce zničit on sám.⁵³

Konrad Lorenz, rakouský lékař a zoolog, který se zabýval agresivním chováním objasňuje agresivní chování u lidí. Není cílem této práce jít do detailů agrese, ale zmíním myšlenku Lorenze, které nastíní proč se lidé chovají agresivně. „*Člověk od mládí není vůbec tak zlý; není pouze dostatečně dobrý vzhledem k požadavkům moderního společenského života. Podle jedné dobré staré psychiatrické definice je psychopat člověk, který působením požadavků, jež na něj klade společnost, trápí sebe nebo společnost. V určité smyslu jsme*

⁵¹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5, s. 114-115.

⁵² Tamtéž, s. 120.

⁵³ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 141.

tedy všichni psychopaty, neboť každý z nás trpí tím, že obecné blaho na něm žádá, aby se vzdal svých pudů. Tato definice platí ale obzvláště pro lidi, kteří se pod těmito požadavky zhroutí, takže se stanou buď neurotiky – tedy nemocnými, nebo delikventy.“⁵⁴

V moderní době je člověk spotřebitelem. Pokud má dostatek prostředků, aby uspokojil svůj chtíč, nemusí být agresivní. Ale člověk, který je chtivý a prostředky nemá, může zaútočit. Fromm uvádí, že v historickém měřítku je nejčastější příčinou agrese chtivost.⁵⁵

Je nutné rozlišovat mezi destruktivní reakcí jedince na ohrožující útoky proti jeho osobě nebo proti jiným lidem. Tato destruktivita je racionální reakcí. Oproti tomu destruktivní jednání, které nemá racionální důvod, ale je jen výsledkem čekání jedince na vhodnou příležitost, to je připisováno lidem nemocným mentálně nebo emocionálně. Tito lidé mají tendenci ničit a vždy si najdou nějaký objekt. V případě, že objekt z nějakého důvodu nenajdou, ničí cíleně sebe a tento konflikt může vyústit v sebevraždu.⁵⁶

V knize *Úvod do psychologie*, autora Zdenka Heluse, odborníka v oblasti psychologie a pedagogiky, autor popisuje agresivitu jako příklad antisociálního jednání a definuje agresivitu jako jednání s úmyslem ublížit. Kniha zmiňuje tři formy agresivity. První je afektivní agresivita, kterou vyvolávají silné emoce. Alkohol i drogy taktéž hrají svou roli, vzhledem k tomu, že snižují kontrolu nad emocemi. Další forma agresivity je v knize zmíněná instrumentální agresivita, kdy se obětí stává překážka na cestě za cílem. Překážkou může být jedinec, skupina, objekt. Jak se dělo ve fašistickém Německu, stát například obhajoval agresivitu, protože chtěl chránit čistotu rasy. Dalším příkladem může být argument spravedlnosti pro pracující, kdy v komunistických státech sovětského bloku byla rozvíjena agresivita proti například třídním nepřátelům. Třetí agresivita, kterou autor uvádí je zástupná agresivita. Tato agresivita souvisí s frustrací. Obětí není ten, kdo způsobil útočníkovi újmu, protože k němu si to nemůže dovolit. „*A tak se zástupně, náhradně odškodňuje, odreagovává na někom, na kom si to může dovolit.*“⁵⁷ Může to být agrese ze strany otce, který je frustrovaný v zaměstnání a vybíjí se na dětech nebo žák,

⁵⁴ LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha: Mladá Fronta, 1992. ISBN 80-204-0264-0, s. 210-211.

⁵⁵ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1542-4, s. 211.

⁵⁶ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 141-142.

⁵⁷ HELUS, Zdeněk. *Úvod do psychologie*. Praha: Grada, 2020. ISBN 978-80-247-4675-3, s. 236.

který se odreaguje šikanou slabšího spolužáka, protože má špatný vztah s učitelem. V určitých případech je obětí zvíře nebo se agrese projevuje vandalismem.⁵⁸

2.2.3 Konformita

Výše tato práce popsala úniky před svobodou pomocí ztráty své individuální integrity a destrukce okolí. Dalším mechanismem, který je velmi společensky významný je konformita. Většina lidí se totiž přizpůsobí davu a názory ostatních lidí jsou pro ně stěžejní. „*Tento mechanismus lze srovnat s ochranným zbarvením, jež na sebe berou někteří živočichové. Podobají se svému okolí tak, že je od něho lze jen těžko rozeznat.*“⁵⁹ To je důvod proč se jedinec přestane cítit osaměle, protože je jako všichni ostatní. Stává se automatem, ztrácí vlastní já.

Většina lidí v naší moderní společnosti volí nebo vyhledává tento způsob úniku. Vzdávají se své individuality a ztrácí sami sebe, své vlastní já. Autority nabízejí lidem jistotu a jedinec pak nemá důvod pochybovat. Ostatní ví, jaký on sám je, to znamená, že když to neví on, uvěří autoritám. Fromm zmiňuje pojem pseudojá, to je role, která se od něho očekává. Ovšem v těchto rolích nehraje sám sebe, ale někoho koho vytváří společnost. Lidé neprojeví opravdové city ani myšlenky, potlačí svá přání a své sny, protože se za ně stydí. Vzhledem k tomu, že lidé ztrácí své já, jsou zmateni, pochybují, hledají své já prostřednictvím jiných lidí. Většina rozhodnutí, která učiníme jsou nám vsugerována, nejsou naše vlastní, i když jsme o tom přesvědčeni. Žijeme v iluzi, že máme jen to, co chceme, ale ve skutečnosti jsme jen sami sebe přesvědčili, že jsme se rozhodli sami. Pravdou je, že jsme se jen přizpůsobili okolnímu světu a jeho očekávání.⁶⁰

Z výše napsaného vyplývá, že svobodný člověk se nebojí projevit sám sebe, neupíná se k autoritám ani není destruktivní a nepřizpůsobuje se společnosti, ve které žije. Svobodný člověk ví, kým je, nepochybuje o sobě.

⁵⁸ HELUS, Zdeněk. *Úvod do psychologie*. Praha: Grada, 2020. ISBN 978-80-247-4675-3, s. 235-236.

⁵⁹ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6, s. 146.

⁶⁰ Tamtéž, s. 159-160.

V následující kapitole se zabývám dichotomií bytí a vlastnění. Kapitola je pojmenována *Mít, nebo být*, stejně jako jedna z knih Ericha Fromma, která by neměla chybět v knihovnách těch, kteří touží po změně společnosti a nalezení správného směru.

3 Mít, nebo být

„*Cesta k bytí znamená proniknout povrchem a nahlédnout skutečnost.*“⁶¹

Erich Fromm dokáže své myšlenky a názory vyjádřit srozumitelně a jeho knihy jsou čtivé. Bylo mu ale vytýkáno, že píše velmi jednoduše. Považuji to naopak za výhodu. Všechny jeho publikace použité jako zdroje jsou základem pro spokojený a plně žitý život a jsou návodem, jak neztratit sám sebe. Frommova kniha *Mít, nebo být?* je zaměřena na porozumění vlastnického modu a modu bytí. Důvod, proč je nutné, aby se lidé nad sebou a svou budoucností častěji a více zamýšleli je podle autora fakt, že „*jsme společenstvím notoricky nešťastných lidí: osamělých, úzkostných, depresivních, destruktivních, závislých – lidí, kteří rádi zabíjejí čas, jež se tak snaží ušetřit.*“⁶² Podle mého názoru si již lidská společnost uvědomuje, že nenalezne štěstí, pokud bude neomezeně uspokojovat své touhy, ale že by se měla vzdát závislosti na vlastnění a měla by svůj život prožívat a být. Konzumace novějšího zboží, hudby, zážitků, alkoholu, cigaret přinese dočasné štěstí. Jedinec je „šťastný“, ale vnitřně prázdný, osamělý, nic necítí a přestává umět milovat. Ví, že je jen součástí velkého stroje. Ví, že je společnost manipulována průmyslem, vládou, médií. Byla šťastná z pokroků a průmyslové éry, ale pokrok zůstává omezen jen na bohaté státy a čím dál více se zvětšuje propast mezi bohatými a chudými. Měla by se vrátit k sobě samého, ke svým hodnotám a důvěřovat sama sobě. Je zřejmé, že je člověk omezován do té míry, do jaké je připoután k majetku, ale i k vlastnímu egu. Fromm v knize *Mít, nebo být?* zmiňuje myšlenky mistrů. Podle Budhy nedosáhneme nejvyššího stupně rozvinutí člověka, pokud budeme toužit po majetku. Ježíš učí: „*Neboť ten, kdo by chtěl zachránit svůj život, ten o něj přijde; kdo však přijde o život pro mne, zachrání jej. Jaký prospěch má člověk, který získá celý svět, ale sám sebe ztratí nebo zmaří?*“⁶³ Mistr Eckhart učí, že podmínkou pro dosažení duchovní síly a zdraví je otevřít se, nic nemít, stát se prázdným. Marx učil, že cílem člověka by mělo být více, a nikoliv mít více.⁶⁴

⁶¹ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, 109.

⁶² Tamtéž, s. 223.

⁶³ Tamtéž, s. 29.

⁶⁴ Tamtéž, s. 29.

V následující kapitole vysvětlují charakter člověka, aby se práce mohla posunout k vlastnickému modu a modu bytí.

3.1 Charakter

„Charakter je specifická struktura, v níž je organizována lidská energie, aby člověk mohl sledovat určité cíle; motivuje chování podle právě převládajících cílů.“⁶⁵

Charakter je typicky lidský a člověk jedná určitým způsobem bez zamýšlení se, protože ho charakter vede a motivuje ho k činům. Fromm se v určitých pohledech na charakter ztotožňuje s Freudem, například stejně chápe jeho dynamickou povahu. Freud vysvětluje dynamickou povahu v souvislosti s libidem. Dále s ním souhlasí ve tvrzení, *„že to není jednotlivý charakterový rys, který představuje základní entitu v charakteru, ale celkové ztvárnění charakteru, z kterého se jednotlivé charakterové rysy odvozují.“⁶⁶*

Rozdíl mezi svou a Freudovou teorií Fromm vidí ale v utváření charakteru. Freud vidí základ v různých formách libida, zatímco Fromm v asimilačním procesu a zespolečenštění. Lidé si osvojují věci výrobou nebo darem a musí si je přisvojit, aby byli spokojeni. Stejně tak se dostává do vztahu s jinými lidmi v práci, ve hře nebo při sexuálním uspokojení. Musí být součástí skupiny, protože pokud je člověk dlouhodobě sám má to negativní vliv na jeho duševní zdraví.⁶⁷

Jaké jsou typy charakteru popisují v další kapitole.

3.1.1 Neproduktivní orientace

Jedním typem charakteru je neproduktivní orientace, kam spadá receptivní orientace, vykořisťovatelská orientace, křečkovská orientace a tržní orientace.

⁶⁵ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1542-4, s. 252.

⁶⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5, s. 50.

⁶⁷ Tamtéž, s. 50-51.

Receptivní orientace znamená, že člověk čeká na vnější okolí, co mu přinese, že ho bude milovat. Sám ale aktivitu nevyvíjí, je pasivní. Tito lidé jsou citliví, optimističtí, ale závislí na autoritách.⁶⁸

Vykořisťovatelská orientace je Frommem připodobněna ke kleptomani. Lidé se sklonem brát si věci cizích lidí jsou spokojeni, i když mají prostředky na to si je koupit. Stejně tak kradou myšlenky, partnery či partnerky. Vykořisťují každého, u koho vidí zisk pro sebe sama. Tito lidé bývají žárliví, závistiví, cyničtí.⁶⁹

Křečkovská orientace je odlišná od dvou výše zmíněných, které spočívají v tom, že jedinec se spoléhá na vnější svět, od kterého něco žádá a chce to dostat. U této orientace lidé spoří, křečkují, jsou lakomí. Pokud milují, chtějí osobu vlastnit. Vyznačují se velkým smyslem pro pořádek. Jsou to lidé nedůvěřiví a jsou to typičtí představitelé materialistické společnosti.⁷⁰

Fenoménem moderní doby je tržní orientace. Lidé mají hodnotu podle svého úspěchu na trhu. Jedinec, který uvěřil, že, je důležitější směřovat k úspěchu na trhu než si vážit lidských hodnot, začne ztrácet sebevědomí, hrdost a důstojnost.⁷¹ Fromm ve své knize *Člověk a psychoanalýza* uvádí, že produktivní a zralý člověk si je vědom sám sebe, je si vědom, že je to, co on dělá. Naopak člověk s tržní orientací uvažuje sám o sobě jako o někom, koho tvoří vnější svět. „*Jsem takový, jakým si mne přejete mít.*“⁷² U této orientace se člověk nerozvíjí ve vztahu k ostatním lidem, ale mění postoje, přizpůsobuje se trhu, aby co nejvíce získal, nejlépe prodal.

Fromm popisuje u lidí s tržní strukturou charakteru chybějící pocit identity z důvodu stále se měnícího ega, nezájmu jedince o člověka jako takového. „*Krise identity*“ *moderní společnosti je ve skutečnosti krize vyvolaná faktem, že její členové se stali nástroji, které nemají sebe, jejichž identita spočívá na jejich účasti v korporacích (nebo jiných*

⁶⁸ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5, s. 53-54.

⁶⁹ Tamtéž, s 55-56.

⁷⁰ Tamtéž, s. 56-58.

⁷¹ Tamtéž, s. 61.

⁷² Tamtéž, s. 62.

*obrovských systémech byrokracie), tak jako primitivní identita jedince spočívala ve členství klanu.*⁷³

Více o krizi moderního člověka a jeho možné nápravě popisují v poslední kapitole této práce.

Je důležité zmínit, že všechny výše popsané orientace jsou různě provázané. Záleží pak na prostředí, na kultuře, ve které člověk vyrůstal a žije, zda převládá receptivní orientace, vykořisťovatelská či jiné.⁷⁴

3.1.2 Produktivní orientace

Druhým typem charakteru je produktivní orientace. U neproduktivní orientace popsané výše je člověk závislý na vnějším světě. Ten s ním manipuluje. U produktivní orientace je člověk sám sebou, řídí se svým rozumem, využívá svých možností a schopností. Člověk, který je produktivní vytváří především sám sebe a spoléhá sám na sebe, na svůj rozum.⁷⁵
*„Produktivní aktivita je charakterizována rytmickým střídáním aktivity a odpočinku. Produktivní práce, láska a myšlení jsou možné jen tehdy, jestliže člověk dokáže – je-li potřeba – být klidný a sám sebou. Mít schopnost slyšet sebe sama je podmínkou pro to, aby člověk mohl slyšet jiné: cítit se sám u sebe doma je nutným předpokladem, aby se člověk dostal do vztahu k jiným.*⁷⁶

Charakter je obecně základem pro přizpůsobení se jednotlivce společnosti. Mají na něj vliv rodiče, sociální, kulturní vzory, životní zkušenosti. Každý jedinec prožívá okolní svět více méně rozdílně.⁷⁷

V následující části práce popisují dva typy životní orientace, a to modus vlastnění, kdy je vlastnění cílem a člověk má touhu vlastnit realitu, lidi a věci a modus bytí, ve kterém je velká touha prožívat realitu a žít.

⁷³ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 155-156.

⁷⁴ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5, s. 66.

⁷⁵ Tamtéž, s. 71.

⁷⁶ Tamtéž, s. 87-88.

⁷⁷ Tamtéž, s. 52-53.

3.2 Modus vlastnění

Platí rovnice, že jsem to, co vlastním. Těm, kteří mají velký majetek ostatní závidí a nahlíží se na ně jako na někoho nadřazeného. Z lidí se stávají věci, které společnost vlastní a má nad nimi kontrolu, manipuluje s nimi. Štěstí člověka není ve vlastnickém modu v lásce, ve sdílení dávání, ale ve vlastní moci, v nadřazenosti. K získání štěstí může začít jedinec i loupit a zabíjet.⁷⁸

Moderní společnost si nastavila své normy existence a fungování jako jsou získávání majetku a jeho zvětšování. Tyto normy pak tvoří společenský charakter. Na začátku této práce jsem již uvedla, že podle Fromma je člověk ovlivněn sociálním prostředím, ve kterém se nachází, a že sociokulturní vlivy jsou důležité ve vývoji člověka. Pokud v průmyslové společnosti je normou zisk a obdiv těm, kteří mají majetek, pak si autor klade otázku, *„jak se mohou lidé, jejichž majetek nestojí za řeč, vypořádat se svou touhou získávat a podržet si majetek a jak se mohou cítit?“*⁷⁹ Fromm popisuje, že každý něco vlastní, i přesto že je to malý majetek. V patriarchální společnosti je majetkem i člověk, může jim být manželka, děti. Fromm uvádí začarovaný kruh vykořisťování ženy mužem, malého dítěte matkou. Pokud opustíme obraz patriarchální společnosti, která se rozpadá, uvidíme naplnění potřeby vlastnit ve vlastnictví cestování, Boha, přátel, milenek, zdraví i ega. I vlastní ego je velmi zranitelné. Jsou to naše poznatky, dovednosti, představy o tom, jak máme vypadat a stávají se „věcmi“, které si bráníme, a o které nechceme přijít.⁸⁰ *„Avšak existuje také opačný vztah: To má mě, protože pocit identity, tj. mé zdraví, se zakládá na tom, že to mám (a že mám co nejvíc věcí). Vlastnický modus existence se neustavuje živým tvořivým procesem mezi subjektem a objektem; činí objekt i subjekt věcmi. Vztah je to mrtvý, nikoliv živý.“*⁸¹

Erich Fromm popisuje modus vlastnění v každodenní zkušenosti. Uvedu nyní několik příkladů, na kterých lze modus vlastnění lehce pochopit a uvědomit si.

⁷⁸ FROMM, Erich. *Mít, nebo být*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 92.

⁷⁹ Tamtéž, s. 82.

⁸⁰ Tamtéž, 82-83.

⁸¹ Tamtéž, s. 89.

Co se týká učení, jsou ve vlastnickém modu studenti, kteří si své poznámky zapisují, učí se je nazpaměť. Z jejich zápisků se stává jejich majetek a automaticky mají pocit, že se staly součástí jejich myšlení. Jedinci vlastnického modu se nesnaží vymýšlet nové, naopak je nové myšlenky ruší. Oni mají své informace, které si zapsali a naučili a odmítají nové, mění se informace. Pokud si pak jedinec naučené vybavuje a vzpomíná, děje se tak díky pevnému spojení slov a častému opakování. Vzpomínání je mechanické. V příkladu rozhovoru člověk v modu vlastnění bude spoléhat na to, co má, jeho rozhovor bude předem připravený a nebude umět improvizovat, neuvolní se. Během rozhovoru lpí na tom, co umí, lpí na svém postavení. Dalším příkladem, který Fromm uvádí, a na kterém ukážu vlastnický mód, je čtení. Člověk, který přečte celou knihu, hltá zápletku, nemůže se dočkat konce a knihu tímto způsobem zkonsumuje, aniž by se zajímal o vývoj postav, jejich pochopení a porozuměl knize jako její autor, ten čte v modu spotřebním, vlastnickém.⁸²

Poslední příklad, který uvedu, tak jak ho prezentuje Fromm, je víra ve vlastnickém modu. „*Víra ve vlastnickém modu je berlou pro ty, kdo chtějí jistotu, kdo chtějí být v souladu se životem, aniž se odváží sami hledat.*“⁸³ Lidé hledají jistotu, připojí se k velké skupině lidí, kteří víru hlásají a nemusí samostatně přemýšlet.

Co moderního člověka uspokojuje v souvislosti s modem mít?

Člověk má potřebu nakupovat, získávat, prožívat věci nové, aby byli uspokojeni. Moderní společnost potřebuje stále nové modely. Již neplatí jako dříve, že věci a svůj majetek opečováváme, aby byly stále pěkné a funkční. Erich Fromm uvádí několik faktorů, které ovlivňují proč se tak děje. Jedním z nich je depersonalizace. Člověk si koupí například nové auto, ale je pro něho symbolem postavení, moci, je součástí jeho ega. Dalším faktorem je pocit vzrušení pokaždé, když si jedinec novou věc pořizuje. Zažívá nové a nové uspokojování. Koupí a prodejem dochází k obchodu a člověk má příležitost dobře obchodovat. Následují faktor, který má velkou váhu, je potřeba zkoušet nové podněty. Člověk je znuděn starým, věci jsou okoukané, nezajímavé, ale koupí nových zkouší nové podněty. Společnost potřebuje stimulaci a vzrušení.⁸⁴

⁸² FROMM, Erich. *Mít, nebo být*. Praha: Portál, 2022. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 43-50.

⁸³ Tamtéž, s. 57.

⁸⁴ Tamtéž, s. 84-85.

Fromm v knize *Teorie lidské destruktivity* vysvětluje a rozlišuje podněty. V dnešním životě jsou filmy, televizi, rádiem, spotřebním trhem stimulovány pudy jako je narcismus, sadismus, chtivost. Jsou to prosté podněty. Samozřejmě záleží na jedinci, do jaké míry je citlivý na takové podněty. Pokud tyto podněty působí opakovaně, ztrácejí svůj stimulační účinek a je potřeba je zesílit nebo změnit. U podnětů prostých nemusí být jedinec trpělivý, vytrvalý, nemusí překonávat svůj narcismus nebo chtivost. Je jednodušší se vzrušit krutostí, vztekem než láskou nebo aktivním zájmem. Dalšími jsou podněty aktivizační jako je například báseň, hudební dílo, krajina nebo myšlenka. I v případě, že člověk bude číst stále stejnou báseň, která je pro něho atraktivní, nebude se nudit. Je důležité také zmínit, že aktivizující podněty působí na vnímavé jedince nikoliv na jedince, kteří jsou líní, pasivní nebo se bojí.⁸⁵

Velký podíl na zvyšování spotřeby a touhy vlastnit více má nuda. Jev, který souvisí s výše popsanou stimulací. Fromm popisuje tři druhy osobností na základě stimulace a nudy. Jsou to lidé, kteří se nenudí a reagují na aktivizační podněty, dále lidi, kteří se nudí, protože neustále potřebují měnit podráždění, nicméně vzhledem k tomu, že si nacházejí nové podněty a zábavu, neuvědomují si, že se nudí. Třetí skupinou jsou nemocní lidé, kteří nereagují na žádné podněty. V tomto případě se jedná o stav chronické deprese.⁸⁶

Více o nudě jako příčině chamtivosti, neukojitelnosti, ale i destruktivity píše v kapitole *Odcizení*.

Základy potřeby vlastnit je ale touha žít, která je biologicky daná. Od pradávna člověk touží po tom být nesmrtelný. Člověk vlastní majetek zůstává nesmrtelný stejně jako faraon v pyramidě je poslední vůle zemřelého duševní nesmrtelnost. Člověk, který žije ve vlastnickém modu se nebojí smrti, ale ztráty majetku, ega.⁸⁷

„Existuje jen jedna cesta – učili Buddha, Ježíš, stoikové, Mistr Eckhart – k pravému překonání strachu ze smrti, a to cesta nelpění na životě, absence prožívání života jako vlastnictví.“⁸⁸

⁸⁵ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha: Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1542-4, s. 240-242.

⁸⁶ Tamtéž, s. 243.

⁸⁷ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?* Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 92-93.

⁸⁸ Tamtéž, s. 134.

Jedince, kteří se ženou za majetkem, považuje za pasivní a v podstatě nemocné Spinoza, myslitel, filozof. Podle něho pak společnost považuje aktivní lid za neurotiky, protože se nepřizpůsobují normální aktivitě. Pro Marxe je pak uvědomělá aktivita druhovou charakteristikou člověka. Považuje kapitál za hromadění, a nakonec smrt a práci za aktivita, která znamená život.⁸⁹ „Pro Marxe otázka zněla: *Kdo bude vládnout komu – bude život vládnout tomu, co je mrtvé, anebo bude mrtvé vládnout životu?*“⁹⁰

Tuto kapitolu ukončím tvrzením autora, že ale není problém existenční vlastnění. Člověk musí chtít mít, ale jen, aby byl naživu. Potřebuje potravu, oblečení, domov a věci pomoci kterých to, co potřebuje vytvoří. Na rozdíl od charakterologického vlastnění, které jsem popsala výše a které je jen honbou za „štěstím“, které nenacházíme.⁹¹

3.3 Modus bytí

*„Tady a teď je věčnost, tj. bezčasovost.“*⁹²

Na rozdíl od vlastnického modu, který je v minulosti, v přítomnosti a budoucnosti, existuje modus bytí tady a teď, čas tady není našim vládcem.⁹³

Oproti modu vlastnění, který je jasně popsatelný, je modus bytí popsatelný těžko. Týká se totiž prožívání. Můžeme popsat charakter člověka i celkovou orientaci člověka a postoj člověka ke světu, ale jedinečnost člověka nemůžeme zcela pochopit. To, jak se člověk projevuje, jak se chová, jak drží tělo, pohybuje se nebo intonuje nelze úplně vyjádřit. Fromm uvádí jako příklad obraz Mony Lisy. Lidstvo popisuje její tajemný úsměv, ale slovy ho nejde zachytit. Nelze popsat pocity Mony Lisy, co v tu chvíli prožívala a jak se cítila.⁹⁴

⁸⁹ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 105.

⁹⁰ Tamtéž, 106.

⁹¹ Tamtéž, s. 96.

⁹² Tamtéž, s. 135.

⁹³ Tamtéž, s. 135.

⁹⁴ Tamtéž, s. 97-98.

Bytí je, pokud je člověk vnitřně svobodný, je nezávislý a kriticky přemýšlí. Jedinec, který je se rozvíjí, je otevřen změnám, má zájem a naslouchá. Jedinec je, pokud nelpí na svém majetku a na svém egu. Bytí je totiž skutečnost, není to iluze. Pokud jsme, snažíme se pochopit sebe sama, ale i druhé a okolní svět.⁹⁵

Pro hlubší pochopení významu bytí vysvětlím pojmy aktivní a pasivní bytí. Pokud v současné době řekneme o jedinci, že je aktivní, již nerozlišujeme, proč je aktivní a co ho vede k aktivitě. Zda je aktivní, protože je veden z vnějšku nebo ho k aktivitě dohání jeho vnitřní puzení a aktivitu vykonává proti své vůli jako pacient kompulsivně-obsedantní, který počítá své kroky. Aktivita v moderním slova smyslu znamená chování, nikoliv člověka. V případě, že člověk jedná díky vnitřním a vnějším silám mluvíme o aktivitě, která je odcizená. Člověk ji neprožívá a je ve skutečnosti pasivitou. V druhém případě, kdy je jedinec subjektem své aktivity se jedná o aktivitu neodcizenou.⁹⁶ Fromm ji ve své knize *Mít, nebo být* definuje následovně. „*Neodcizená aktivita je procesem rození. Vytvářím něco a zůstávám ve vztahu k tomu, co vytvářím. To znamená, že moje aktivita je projevem mých schopností, že já a moje aktivita jsou jedno.*“⁹⁷

Zastavím se nyní u otázky, jak docílíme modu *být*? Cesta spočívá v rozumové aktivitě. Pomocí rozumu se dostaneme pod povrch skutečnosti. Tato myšlenka je součástí Spinozova modelu lidského bytí. Pokud jsme si vědomi podmínek existence, dle kterých jednáme a které jsou nutné a reálné, známe o sobě pravdu.⁹⁸ Erich Fromm podporuje myšlenku, kterou vyjádřil kanadský psycholog D. O. Hebb a to, že touhu být máme hluboce zakořeněnou a chceme být aktivní a že jediné co musíme vysvětlit je nečinnost, nikoliv neaktivita. Fromm uvádí následující seznam důkazů. Zvířata, i přesto, že se jim nenabízí odměna, přijmou s radostí těžký úkol. Podle posledních studií, jak uvádí Fromm, mají kojenci potřebu a schopnost odpovídat aktivně na podněty, které jsou složité. Oproti tomu Freud tvrdí, že kojeneček reaguje na vnější podněty agresivně a bojí se. Další důkaz se týká učení. Pokud je učivo vykládáno záživně a jedinec není pod tlakem, začne být aktivní a iniciativní. Jeden z pokusů ukázal, že i nudná práce může být zajímavou, pokud dělník

⁹⁵ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 98-99.

⁹⁶ Tamtéž, s. 100.

⁹⁷ Tamtéž, str. 100-101.

⁹⁸ Tamtéž, str. 104.

ví, že je například součástí experimentu, který vede talentovaný člověk. Dokáže se zvýšit jeho vynalézavost, aktivita a pokud je informován o své pracovní roli, pak tento dělník je nadšenější a vynalézavější. Posledním důkazem, který uvedu je potřeba pomáhat, dávat, sdílet, přinášet oběti. Setkáváme se s tímto jevem u lékařů, zdravotních sestřiček, mnichů. Stejně je to například u dárců krve. Lidé, kteří milují opravdu projevují vůli dávat.⁹⁹

O schopnosti milovat a o lásce pojednávám v následující kapitole.

⁹⁹ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9s. 110-112.

4 Láska

„Láska je možná jen tehdy, když dva lidé navážou styk z centra své existence, tedy když každý z nich prožívá z centra své existence sám sebe.“¹⁰⁰

Láska je jedno z nejvíce popisovaných a řešených témat ve Frommových knihách vedle konzumního způsobu života a lidské existence. Lásky je v naší společnosti málo a teprve v okamžiku, kdy si to lidé uvědomí, může dojít k nápravě moderní společnosti.

Přestože by tomu název Frommovy knihy *Umění milovat* mohl vybízet, neobsahuje návod, jak milovat. Fromm věří, že láska je umění. Lásku nelze mít, láska není věc, ale moderní společnost chce lásku vlastnit. „Většina lidí vidí problém lásky především jako problém, jak být milován, méně už jako problém, jak milovat, jako problém schopnosti k lásce.“¹⁰¹. Lidé mají představu, že budou milováni, když si lásku zaslouží, myslí si, že je nutné najít správný objekt a zaměňují počáteční zamilovanost se stavem milování. Člověk je schopný udělat cokoli, aby lásku získal a udržel si ji.

Jak vypadá láska v moderní společnosti? Přesněji, jak si lidé představují lásku? V moderní společnosti se lidé prodávají. Muži se snaží získat obdiv a následně lásku koupí nového auta, domu nebo například svou pozicí v zaměstnání. Ženy se snaží být atraktivní. Lidé dělají vše pro to, aby byli populární a chtějí tak získat přátele, obdiv, lásku. Člověk prodává sám sebe, svou osobnost a je zároveň tím, kdo prodává a zbožím, které si ostatní vyberou. Vybírá si své objekty a vždy záleží na tom, co je momentálně populární. V dobách minulých, přesněji dvacátých letech byla populární dívka, která kouřila a muž, který byl agresivní. Naopak dnes je populární dívka, která je více domácí typ není tak ostřílená a muž, který je tolerantní a společenský. Jak popisuje autor, lidé se zamilují do toho, co je pro ně na trhu nejlepší a doufají, že je to láska, která zůstane. Netuší, že je ale pomíjivá a že je potřeba se lásce naučit, nechat ji růst, a vzdělávat se stejně jako v hudbě, malířství nebo inženýrství.¹⁰²

Doba, ve které žijeme, má na schopnost milovat vliv a konzumní společnost, jako je ta naše, je odstrašujícím případem. Spousta lidí nemá za cíl lásku, ale moc a úspěch. Fromm

¹⁰⁰ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 98.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 13.

¹⁰² Tamtéž s. 13-16.

uvažuje nad vztahem člověka a lásky v tom smyslu, že představa lidí je, že milovat je snadné, a potřebují k tomu ale ten správný objekt. Ovlivnění tržním charakterem západní společnosti vybereme schopného partnera až naceníme sami sebe a pak můžeme „obchodovat“. To je další z následků vlivů kapitalismu na společnost.¹⁰³

V knize *Psychoanalýza a náboženství* se Fromm vyjadřuje jasně. Jeho myšlenkou je tvrzení, že lidem nebudou k užítku láska, pravda, spravedlnost, něha ani soucit, pokud je jeho nejvyšší hodnotou úspěch. Možná si člověk myslí, že boha lásky uctívá, ale ve skutečnosti slouží jen modle, idealizace jeho cílů, které jsou zakořeněny v tržní orientaci.¹⁰⁴

Nyní se dostávám k vysvětlení, co znamená v problému umění milovat *dávat*, tak jak to popisuje a vysvětluje Fromm. Všichni jsme jistě slyšeli „nemůžeš jen brát, musíš i dávat“. Začnu citací, že „*Láska je aktivita, nikoliv pasivní afekt; je „setrvání v“, nikoli „padání do“*. *Nejobecněji lze aktivní charakter lásky vyjádřit tím, že láska je především dávat, ne přijímat.*“¹⁰⁵

Pravidlem tržní společnosti je ochota dávat, jen v případě, že dostávám. Lidé, pokud se jim v určité míře nevrátí zpět jejich investice, ať už hmotná, nebo v podobě pomoci, „lásky“, cítí se ochuzeni, pokud nic nedostanou zpět. Tito lidé žijí v modu mít, tedy neproduktivně. Svoje bytí a svou životnost ale můžeme vyjádřit právě tím, že pochopíme, že dávat je radostnější než přijímat. Pokud budeme dávat, budeme zároveň přijímat. A neplatí to jen v lásce. I učitel se učí od žáka, pacient léčí svého psychoanalytika. Podmínkou ale je, že je mezi nimi pravý vztah. Aby byl člověk schopen dávat, musí dosáhnout převážně produktivní orientace. Takový člověk spoléhá sám na sebe, na své vlastní síly, překoná touhu hromadit majetek, či vykořisťovat druhé.¹⁰⁶ „*Dávat znamená učinit z druhého člověka též dárce a oba se pak podílejí o radost nad tím, co vyvolali v život.*“¹⁰⁷

¹⁰³ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 15.

¹⁰⁴ FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: Aurora, 2003. ISBN 80-7299-066-7, s. 108.

¹⁰⁵ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 32.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 33-35.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 34.

Vedle aktu dávání se projevují v lásce čtyři aspekty, a to péče, odpovědnost, úcta a znalost. Popíši nyní každý z nich.

Pokud chybí v lásce péče, není to láska. Fromm uvádí jako příklad matku, která se stará o své dítě. Pokud by se nestarala, těžko by ji někdo uvěřil, že své dítě miluje. Nebo žena, která říká, že miluje květiny, přestože je nezalévá. Ani té nelze věřit, že květiny miluje. Odpovědnost jako další aspekt je ve skutečnosti dobrovolná. Pokud znovu uvedu příklad matky a dítěte, tady se týká odpovědnost péče o jeho tělesné potřeby a ve vztahu mezi dospělými se jedná o duševní potřeby. Rizikem u odpovědnosti je, že nebýt dalšího aspektu úcty, mohla by přerůst v majetnictví a panovačnost. Pokud vidíme druhého takového, jaký je a vidíme jeho jedinečnost, pak mluvíme o úctě. Úcty je totiž schopen jen ten, kdo je nezávislý, tudíž svobodný. Mít k někomu úctu, ale znamená znát ho. Pokud jsme schopni vidět a vnímat člověka z jeho pohledu, dokážeme například rozpoznat, že jeho hněv vychází z jeho úzkosti, rozpaků a že trpí.¹⁰⁸

„Musím objektivně znát člověka i sebe, abych mohl vidět jeho skutečnost, nebo lépe řečeno překonat iluze, iracionálně zkreslený obraz, který o něm mám. Jen když objektivně znám člověka, mohu jej poznat v nejhlubší podstatě, v aktu lásky.“¹⁰⁹

4.1 Druhy lásky

Popsala jsem bez čeho by se láska neobešla. Láska má velký význam pro lidský život, je aktivní a vyžaduje práci na sobě, ochotu být zodpovědný a být otevřen k porozumění. Nyní ukážu, jaké jsou druhy lásky a jaké jsou mezi nimi rozdíly v závislosti na subjektu.

Základním druhem je bratrská láska. Neznamená to, ale pouze lásku mezi sourozenci. Je to láska ke všem, obsahující výše zmíněnou úctu, odpovědnost, znalost a péči. Jak zmiňuje Fromm, Bible praví: *„Miluj svého bližního jako sebe samého.“¹¹⁰* Pokud nám ostatní neslouží k našim cílům, k nim můžeme rozvinout lásku. Můžeme milovat chudé, bezmocné, cizí.

¹⁰⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 35-37.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 39.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 52.

Je to láska ke všem.¹¹¹ Pokud překonáme sebestřednost, budeme uznávat hodnoty člověka, dostane se nám lepší společnosti. O to se jako lidstvo musíme snažit, a to je téma, které se prolíná touto prací.

Pokud je bratrská láska druhem základním, pak další z druhů lásky pro svou bezpodmínečnost, nesobeckost je nejctnostnější a tou je láska mateřská. Láska, která si nevytváří podmínky, nežádá. Mateřská láska je důležitá pro správný psychický a emocionální vývoj dítěte. Musíme si uvědomit, že v mateřské lásce je to vztah, kdy jeden potřebuje vše a druhý mu to dává. Mateřská láska má v sobě narcistický prvek. Matka vnímá své malé dítě jako součást sama sebe a starostí a péčí o dítě vlastně uspokojuje svůj narcismus. Později jak dítě roste, musí ale matka překonat odloučení a tady musí chtít to nejlepší a největší štěstí pro své dítě, i když jsou rozděleni. Takové lásky, jak vysvětluje Fromm je schopna žena, která miluje všechny, cizí, jiné děti, svého muže. Jen taková žena, která nechce nic pro sebe, je ochotna snášet odloučení, může být milující matkou.¹¹² Vysvětlila jsem, že láska matky je nepodmíněná, oproti tomu je otcovská láska podmíněná. Otec má dítě učit, vést ho a dítě od šesti let potřebuje jeho autoritu. Musí si ovšem jeho lásku zasloužit.¹¹³

Takto pro tuto práci popis mateřské lásky stačí a nyní vysvětlím lásku erotickou.

Fromm se dívá na lásku erotickou jako na hlubokou emocionální a psychologickou spojitost mezi dvěma lidmi. I tato láska vyžaduje porozumění, odpovědnost úctu a důvěru a rovnocennost mezi partnery. Podle něho není tento druh lásky založen jen na sexuálních pudech a vášni. Autor v knize *Umění milovat* popisuje, jak pro většinu lidí vzniká důvěrnost pohlavním kontaktem. Je omylem ale myslet si, že pohlavní spojení je láska. Sexuální touha člověka, která souvisí s erotickou láskou není záruka trvalé lásky. Je to opačně, kdy právě láska by měla pohlavní touhu vyvolat. Jen na chvíli máme iluzi spojení, ale bez lásky dva lidé zůstávají cizí jako byli předtím. Až přejde zamilovanost, která je jen dočasný výbuch vášně založený na intenzivních emocích, jsou si dva ještě vzdálenější a

¹¹¹ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 52.

¹¹² Tamtéž, s. 54-56.

¹¹³ Tamtéž, s. 48-49.

odcizenější než na začátku. Jak vysvětluje Fromm, láska není jen vzplanutí, ale je to soud a slib. Nemůže být jen cit, je zapotřebí vůle, oddání.¹¹⁴

Pro další druh lásky, kterým je sebeláska, je výstižná následující myšlenka z Bible „*Miluj svého bližního tak, jako miluješ sám sebe důkazem.*“¹¹⁵ Abychom mohli opravdu milovat druhé, musíme mít rádi sami sebe. To, co bylo dříve a stále je i v současné době mylně považováno za sobectví, je považováno nejen Frommem za podmínku pro vyjádření lásky, přátelství a mezilidských vztahů. Sebeláska je opakem sobectví. Jak vysvětluje autor, sobec nemůže milovat ostatní, protože není schopen milovat sám sebe. Fromm uvádí myšlenku Mistra Eckarta, který praví, že člověk může milovat jiného člověka jako sebe, pokud miluje sám sebe. Musí ale milovat druhé stejně, včetně sebe, pak bude skutečně milovat sebe samého.¹¹⁶

Poslední druh lásky, který popíše je láska k Bohu. Fromm ve své knize zmiňuje rozdíl mezi západními náboženskými systémy, kdy je láska k Bohu srovnatelná s vírou v Boha a jeho existenci i v boží lásku. Znamená to, že je to je myšlenka, myšlenkový zážitek. Oproti tomu ve východní náboženstvích je to zážitek citový, který je velmi intenzivní. V moderní společnosti, kdy se lidé soustředí na prožitky materiální a dochází k rozpadu lásky k člověku, tak lásky k Bohu, hledá člověk Boha, jen když ho potřebuje. Autor upozorňuje na to, aby láska k Bohu byla autentická. Člověk by neměl jen následovat tradice a dogmata, ale láska k Bohu by měla být založena na osobním hledání a duchovním růstu. Zároveň by láska k Bohu neměla zapříčinit oddělení od lásky k lidem.¹¹⁷

Fromm ve svém díle *Umění být* zdůrazňuje analogii mezi láskou k rodičům a láskou k Bohu. Tou uzavírám nejen tento druh lásky, ale zároveň i celou kapitolu *Láska*. K problému lásky a jejímu rozpadu v moderní společnosti se vracím v poslední kapitole této práce *Kritika moderní společnosti*.

Lásku k Bohu nelze oddělit od lásky k rodičům. V historii lidstva vidíme stejný či podobný vývoj jako u dítěte a rodičů. Začíná připoutáním k matce, kdy dítě potřebuje její veškerou

¹¹⁴ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 57-59.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 61.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 61-64.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 76-77.

péči. To odpovídá prvotnímu připoutání k Bohu. Následuje otec jako vzor pro myšlení, pravidla a poslušnost na otcovském Bohu. V tomto období se jedinec chová a přemýšlí tak, aby nezklamal, získal si pochvalu a vyhnul se ze strany otce, Boha nelibosti. Člověk se dostává do fáze zralosti, kdy se pomalu odpoutává od otce a matky a tvoří základ mateřského a otcovského principu sám ve své osobnosti. Člověk se stane sám sobě otcem i matkou. Stejně tak člověk získá Boha sám v sobě, získá zásady lásky a spravedlnosti až dozraje do stádia, kdy o Bohovi mluví v symbolickém smyslu. Pokud se ale člověku nepodaří odpoutat se od matky a otce, nepodaří se mu stejně tak dosáhnout zralosti lásky k Bohu a jeho náboženství je pak ve fázi, kdy Boha vnímá jako ochraňující matku nebo trestajícího a odměňujícího otce.¹¹⁸

Fromm nezapomíná dodat, že i láska k Bohu je ovlivněna společností, ve které člověk žije.

„Miluješ-li sebe, miluješ každého jiného jako sebe. Pokud budeš milovat někoho jiného méně než sebe, nepodaří se ti skutečně milovat sebe samého, ale když miluješ všechny stejně, včetně sebe, budeš je milovat jako jednu osobu, a tato osoba je i Bůh i člověk.“¹¹⁹

¹¹⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 78.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 64.

5 Odcizení

„Odcizený člověk ztratil kontakt se sebou samým i se všemi ostatními lidmi.“¹²⁰

Erich Fromm konstatuje, že problémem 20. století je, že člověk je mrtev.¹²¹ Odcizil se v procesu výroby, je odcizený v přístupu ke konzumu, trávení volného času, práci. Autor v knize *Cesty z nemocné společnosti* popisuje odcizení dělníka, manažera a přístup moderního člověka k autoritě. Vysvětluje, co se děje s rozumem, svědomím a náboženstvím v moderní odcizené společnosti. Již jsem popsala problémy abstrakce, kdy moderní člověk vnímá věci z pohledu kvantity nikoliv kvality. Člověk nerozlišuje odlišnosti a specifické vlastnosti, rysy pro danou věc. Štěstím pro moderního člověka je „bavit se“.¹²²

Z člověka se stává cizinec. Nikoliv ale cizinec v jiném městě, ale cizinec ve vlastním těle. Ztratil k sobě cestu, stejně jako ztratil cestu k jiným lidem. Lidé jsou nemocní. Procházíme nemocí století. Fromm ji vysvětluje jako pocity deprese. Jsme nešťastní, bezmocní, nevnímáme smysl života. Jsme nemocní, i přesto že se snažíme o překonání. Někteří jedinci to pociťují velmi intenzivně, někteří si to uvědomí, pokud se o této nemoci někdo jiní zmíní.¹²³ Člověk mění v pasivního příjemce, není aktivní a jedním z důsledků je i jeho ztrácející se schopnost milovat. Jak jsem vysvětlila v předchozí kapitole, není schopen milovat ten, kdo nemiluje sám sebe, není otevřen, nerozvine celou svou osobnost a nežije produktivně. Člověk již nevnímá sám sebe jako středobod. Prožívá sebe i ostatní lidi jako věci.¹²⁴ Přestal sama sebe vlastnit a je svým majetkem.¹²⁵

¹²⁰ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 111.

¹²¹ Tamtéž, s. 329.

¹²² FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 85.

¹²³ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, s. 205.

¹²⁴ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 111.

¹²⁵ Tamtéž, s. 115.

Moderní odcizený člověk získává věci, které nepotřebuje, a pokud je získá, nezná jejich původ ani podstatu. Odcizeně konzumuje cokoliv. Konzumuje filmy, přírodu, časopisy, lidi, přednášky, nápoje, cigarety.“ Není aktivní, jen pasivní konzument.¹²⁶ „Náš způsob konzumu tak vede nevyhnutelně k tomu, že nikdy nedosáhneme uspokojení, protože tu nejde o to, že by naše reálná a konkrétní osoba konzumovala něco reálného a konkrétního.¹²⁷“

„Svět je jediný velký objekt pro naši chuť, velké jablko, velká láhev, velký prs; my jsme kojenci, my jsme ti, kteří věčně něco čekají – a ti, kteří jsou věčně zklamaní. Náš charakter je zapojen na směnu a příjem, na výměnu a spotřebu; všechno, duchovní objekty stejně jako hmotné, se stává objektem směny a spotřeby.“¹²⁸

Člověka nedokáže naplnit svět jeho fantazie. Člověk dosáhne naplnění jen, pokud neztratí schopnost lásky, solidarity, ale také skutečné osamělosti.¹²⁹

Zdá se, také, jak popisuje Fromm, že rozum odcizeného člověka ztrácí na kvalitě. Člověk je inteligentní, ale chápe svou skutečnost jako samozřejmost, nezajímá se o význam. Odcizený člověk je lhostejný. Význam věci, prožitku totiž nemůže sníst, nezajímá se a neptá se proč.¹³⁰

Pokud se vrátím do minulosti jako jsem to učinila v kapitole *Problém svobody*, můžu konstatovat, že vlivem reformace, která zapříčinila rozpad tradičního náboženství, došlo k větší izolovanosti, a především neproduktivě člověka. Luther vzal lidem pocit důvěry, hrdosti, když tvrdil, že jsou pod nadvládou Boha, který je vším. Podobně se podařilo fašismu a nacismu v lidech zničit svobodu, nezávislost, víru v sebe sama. O vlivu kapitalismu a průmyslové revoluce jsem se již také zmínila. Tady došlo k odcizení člověka celkově a člověk se stal jen šroubkem obrovského stroje, kterému je podřízen a který s ním manipuluje. *Kritiku moderní společnosti* popisují v poslední kapitole práce.

¹²⁶ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1 s. 123-125.

¹²⁷ Tamtéž, s. 123.

¹²⁸ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, s. 86.

¹²⁹ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 133.

¹³⁰ Tamtéž, s. 157.

Nabízí se otázka, zda je člověk, který je manipulovatelný zdravý. Samozřejmě záleží, jaké zdraví máme na mysli. Pokud dáme stranou fyzickou stránku a budeme se soustředit jen na duševní zdraví, nelze pochybovat o tom, že odcizený člověk může být duševně zdrav. Chybí mu sebevědomí, trpí výčitkami, žije v neustálém strachu a obavách, že se odkloní od stáda. Člověku nestačí, že je spokojený sám se sebou, ale potřebuje uznání společnosti, nadřízených, většiny. Vnímá sebe samého jako věc, se kterou manipuluje on sám nebo ostatní.¹³¹ Podle Fromma člověk není sám sebou, nejde si za svým snem a cílem, ale stále pokukuje po ostatních, snaží se udržet krok se stádem a je lhostejný k sobě samému. Člověk naslouchá těm, kteří s ním manipulují a za které se schovává a není pak schopen naslouchat vlastnímu hlasu. Autor uvádí, že „jsme stádem, které věří, že cesta, po které jdeme, musí vést k cíli, protože vidíme jít i ostatní po téže cestě. Tápeme v temnu a zůstáváme odvážní jen proto, že slyšíme, že jako my si pískají i ostatní.“¹³²

Co se stane, pokud je jedinec osamělý a nejistý, pokud nedokáže rozvíjet své štěstí a být sám sebou, o tom jsem již napsala v kapitole *Mechanismy úniku*.

Tuto kapitolu ukončím slovy Ericha Fromma v knize *Člověk a psychoanalýza* a přejdu k poslední kapitole práce, a to ke shrnutí krize moderního člověka a představím návrhy možné cesty k nápravě naší společnosti, tak jak je vidí Erich Fromm.

„Stále větší množství lidí cítí nad vším zmatek, nad prací, nad politikou a mravy, a co je horší, věří, že tento zmatek je normálním duševním stavem. Tito lidé pociťují izolovanost, zmatek a bezmocnost; nežijí svůj život na základě vlastních myšlenek, citů a smyslů, ale podle zkušeností, které by měli mít. V těchto automatizovaných lidech pochybnost zmizela – byla však nahrazena lhostejností a relativismem.“¹³³

¹³¹ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 186-187.

¹³² FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5, s. 194.

¹³³ Tamtéž, s. 158.

6 Kritika

Kdo jsem?

„Moderní člověk má mnoho věcí, užívá mnoha věcí, ale je velmi málo. Jeho procesy cítění a myšlení jsou zakrnělé jako neužívané svaly. Bojí se každé rozhodující společenské změny, protože jakékoli porušení společenské rovnováhy pro něj znamená chaos či smrt – když ne smrt fyzickou, tak smrt jeho identity.“¹³⁴

Lidé jsou zmateni, jsou nejistí a lhostejní sami k sobě. Erich Fromm ve své knize *Umění být* popisuje moderního člověka jako bytost, které pomalu nahání strach výše položená otázka.

V poslední kapitole této práce se soustředím na kritiku moderní společnosti a člověka a ukazuji návrh cesty k nápravě a záchraně lidstva, tak jak je vidí Erich Fromm.

V předchozích kapitolách jsem popsala, jak jsou lidé součástí strojů, na kterých jsou závislí a jsou jimi manipulováni. Unikají z reálného života, uzavírají se do sebe, ničí sami sebe i okolí. Technický pokrok je tak obrovský, že může zničit veškerý život. Prohloubila se propast mezi bohatými a chudými. Moderní člověk málo žije a málo je. Moderní společnosti se právem nazývá konzumní. Lidé konzumují potravu, aby se najedli, ale z chtivosti se přejídají. Přejídají se nejen jídlem, ale hromadí věci, jsou závislí na drogách. Lidé jsou chtiví i v sexuálním vztahu, kdy si chtějí druhého přivlastnit. Dnešní člověk, jako by se řídil heslem „Jsem, to, co mám“. Má spoustu věcí, mnoho věcí užívá a čím dál více věcí chce, aby uspokojil chtivost. Problémy moderního člověka vedou od autoritářství, po užívání drog, nekonečné nakupování, hromadění věcí, destruktivitu až po totální únik ze svého života, který může končit sebevraždou nebo vraždou jiného člověka. Člověk neničí jen sám sebe, ale své okolí a celou zemi. V *Anatomii lidské destruktivity* popsal autor problém výstižně. *„Ve jménu pokroku mění člověk celý svět v páchnoucí a otrávené místo (a to nikoli v symbolickém smyslu). Otravuje vzduch, vodu, půdu, zvířata a sám sebe.“¹³⁵*

Lidstvo si uvědomilo, že trpí, dokonce i dokáže rozpoznat příčinu a tuší jak tento stav překonat. Je ale nutné najít sílu, řídit se normami života a změnit své životní návyky.

¹³⁴ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016. ISBN 978-80-262-1105-1, s. 115.

¹³⁵ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Praha: Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1542-4., s. 344.

Z této práce vyplývá, že lidé pomalu přestávají být. Je již zřejmé, že naše společnost potřebuje změnu, aby západní svět nebyl zničen a s ním lidstvo samo. Potřebuje změnu, aby přežilo. Tyto změny se ale neobejdou bez ekonomických a společenských změn. V následujících řádcích práce uvádím příklady a návrhy nutných změn, tak jak je představuje Erich Fromm.

V knize *Budete jako Bohové* Fromm píše, že „člověk bud' musí dosáhnout plné lidskosti, nebo musí sama sebe ztratit a být schopen úplného „návratu“.¹³⁶ Fromm si je jistý, že člověk musí být duševně zdravý, svobodný, musí používat rozum a vnímat, sledovat a hodnotit věci objektivně. Jednotlivec musí mít sám sebe a svůj život plně pod kontrolou.

Představím několik kroků, jak podle autora vytvoříme zdravou společnost a popíšu komunitární socialismus, který je podle Fromma lékem na nemocnou společnost a cestou k uzdravení.

První z kroků, které vedou k lepší společnosti je podle Fromma stanovení norem pro zdravou spotřebu, dobře vedená kampaň, který převychová společnost, aby upustila od konzumerismu. Dále je potřeba omezit právo akcionářů a managementu velkých podniků na výrobu pouze za účelem zisku a omezit jejich obrovskou moc. Návrhem je vytvoření hnutí spotřebitelů, které bude stávkovat a v praxi by to znamenalo, že stávkující lidé přestanou kupovat například automobily. Dalším krokem k nové společnosti je nutnost, aby každý člen organizace byl aktivně součástí, byl dostatečně informovaný a mohl spolurozhodovat. Tato takzvaná průmyslová demokracie znamená, že podnik je i institucí společenskou. Podobně to může platit i v politické demokracii, kdy se záležitosti společnosti stanou stejně důležité jako záležitosti soukromé.¹³⁷

Dále Fromm uvádí problém centralizace, kdy společnost řídí obrovské podniky a jim podřízení jsou jen pasivní a bezmocní lidé. Abychom volněji dýchali, je nutné dát více moci menším oddělením v jednom podniku a velké korporace rozdělit. Dalším obrovským problémem doby je byrokracie. Lidé jsou díky ní řízeni jako věci a je nezbytné jedince přestat vnímat jako číslo, ale považovat ho jako živou bytost. Velkým problémem doby, který ovládl člověka je reklama. Lidé doslova hloupnou pod tíhou sugestivních metod

¹³⁶ FROMM, Erich. *Budete jako bohové: Radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice*. Praha: Lidové noviny, 1993. ISBN 80-7106-075-5., s. 107.

¹³⁷ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9 s. 184-189.

v reklamě a komerčních pořadů. Pokud se to lidstvu podaří, bude ale trpět abstinenci příznaky stejně jako drogově závislí lidé, pokud přestanou brát drogy. Stále se zvětšující rozdíl mezi chudými a bohatými je další důvod, který moderní společnost musí řešit. Řešením je pomoc průmyslových zemí tam, kde hrozí hladovění, nemoci. Podmínkou ale je, že ti, kteří pomůžou nebudou očekávat zisk. Fromm navrhuje zavedení zaručeného ročního příjmu jako dalšího řešení krize člověka. Rozumí tím příjem pro každého, i pro ty, kteří nepracují. Autor to odůvodňuje tím, že každý má právo nemít hlad a být bez střechy nad hlavou. Fromm v knize *Mít, nebo být* uvádí myšlenku, která přesně popisuje problém a navrhuje řešení. Svět má vysoké náklady na léčení drogově závislých, kriminálníky, sociální péči, které jsou obrovské a z velké části jsou to dopady nudy, manipulace. Pokud by tomu tak nebylo, náklady na současný sociální systém by se snížily.¹³⁸

Jedním z posledních návrhů na změnu je osvobození žen od nadvlády mužů, který může pomoci, aby i ženy měly vliv na boj za zdravější společnost. Erich Fromm navrhuje vytvořit kulturní radu, která bude mít za úkol poradenství pro vládu, politiky, občany. Týkalo by se to otázek, které vyžadují odborné vědomosti. Kulturní rada by měla také za úkol informovat celou populaci a dále by měla odpovědnost za nové novinové reportéry. Dalším úkolem nejvyšší kulturní rady by byla kontrola výboru, který by schvaloval praktickou aplikaci objevů např. v genetice, v oblasti psychologie, aby nebyly zneužity. Poslední problém lidstva, který tu práce uvede je velký zbrojní průmysl. Odzbrojení je jednou z podmínek pro novou společnost. Dokud nepřestane stát šetřit na zdravotnictví, sociální péči a vzdělávání, aby měl prostředky na zbrojení, nemůže společnost zdravě fungovat.¹³⁹

Společenská solidarita, rovnost a spravedlnost jsou typickými znaky komunitárního socialismu, jehož je Erich Fromm zastáncem a podporovatelem. Na rozdíl od socialismu, který kladl důraz na moc státu a centralizaci moci by společnost v komunitárním socialismu měla podle Fromma spravovat výrobní prostředky a ekonomické zdroje jako celek. Zdůrazňuje decentralizaci a stát, který musí respektovat práva a svobodu každého občana. V komunitárním socialismu není zisk hlavním cílem jako v kapitalismu, ale vzájemné vztahy mezi lidmi, smysluplná práce přinášející užitek a budující dobré vztahy mezi lidmi. Bojem proti chudobě a minimalizace sociálních nerovností bychom se podle autora měli

¹³⁸ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9 s. 191-198.

¹³⁹ Tamtéž, s. 198-203.

vyléčit. Lidé by měli mít základní jistotu a měla by se omezit byrokracie. Změna, nicméně nemůže přijít jen na úrovni sociální a ekonomické, ale také na úrovni společenské a individuální.¹⁴⁰

Nyní se vracím k lásce, respektive k umění milovat soustředím se na podmínky potřebné k tomu, aby byl člověk schopen pravé lásky, aby zvládl nejen milovat, ale byl schopen jakéhokoliv jiného umění, především umění žít.

„Uskutečnění nové společnosti a nového člověka je možné pouze tehdy, jestliže se stará motivace ziskem, mocí a intelektem nahradí motivací novou – motivací bytím, sdílením, porozuměním; jestliže se tržní charakter nahradí tvořivým, milujícím charakterem; jestliže se kybernetické náboženství nahradí novým radikálně-humanistickým duchem.“¹⁴¹

Jednou z podmínek je kázeň v životě. Lidé rádi lenoší, prokrastinují, ale sebekázeň a disciplína je nezbytně nutná pro plnohodnotný život a schopnost se rozvíjet a být svobodný. Člověk má velký problém být sám sebou a měl by se naučit se soustředit. V době mnoha vjemů, rušivých elementů jako jsou média, sociální sítě je velmi náročné se naučit například skutečně naslouchat, nejen slyšet. Fromm upozorňuje na fakt, že nesoustředěnost je příčinou únavy a nabádá k trénování soustředěnosti, trénování a učení se. Pro průmyslovou dobu je typická i rychlost. Traduje se, že čím rychleji něco člověk udělá, tím více bude mít především času pro sebe. Ale moderní člověk se nudí a neví, jak aktivně svůj čas využít a musí se učit trpělivosti. To, co je pro člověka důležité, a to v čem chce vynikat, se pro něho musí stát nejdůležitější a musí se snažit dojít k svému cíli trpělivě, pomalu a musí cvičit v mnoha aspektech svého života, aby se stal mistrem umění. Překonání vlastního narcismu a dávka pokory jsou další z předpokladů, které potřebujeme, abychom se naučili milovat. Je nutné být objektivní a vnímat věci takové jaké jsou.¹⁴²

Další předpoklad je ochota přijímat bolest a zklamání. Člověk musí být odvážný a musí věřit. Je velmi těžké zachovat si své přesvědčení i přes nesouhlas okolí, ale pokud se člověk toto naučí, je otevřen svobodě a lásce. Důležitou podmínkou, aby člověk byl

¹⁴⁰ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9 181-182.

¹⁴¹Tamtéž., s. 208.

¹⁴² FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, 103-108, 111.

schopen milovat je jeho aktivita. Člověk musí být aktivní, konat, cítit i myslet aktivně a být tvůrčí, nenudit se a nebýt nudný.¹⁴³

Poslední návody a rady, jak žít popisují z pohledu bytí. Fromm nabádá, aby lidé četli díla Mistrů života a učili se jejich slovům porozumět. Jejich díla jsou naplněna zkušenostmi mnoha tisíců let starých. Je ale nutné rozpoznat a vyvarovat se překážek, které lidem stojí v cestě.¹⁴⁴

Nutný krok k úspěšnému bytí je schopnost poznat podvod, nepravost. Lidé čelí nepravdě a klamu a hrozí, že začnou být slepí vůči nebezpečím a katastrofám, pokud se nenaučí vnímat realitu v její nahotě, jak popisuje autor v knize *Umění být*.¹⁴⁵

Dále Fromm uvádí vyhnutí se triviálním řečem, zbytečným rozhovorům a špatné společnosti. Společnost je naučená mluvit o sobě, nemocech, dětech, zdraví. Pokud cítí, že mluví hodně, začnou alespoň poslouchat ostatní, jak oni mluví o sobě. Pokud se člověk neumí nebo nemůže vyhnout špatné společnosti, měl by být upřímný respektive, měl by se vyhnout neupřímnosti, a přestože bude pravděpodobně nařčen z toho, že je asociální, nemá povinnost komukoliv něco vysvětlovat, pokud jeho jednání neubližuje.¹⁴⁶

Jakoby mottem moderní doby bylo jen se bavit bez úsilí a žádné bolesti. Osvobozením od tvrdé práce člověk zlenivěl. Moderní člověk je pohodlný a bojí se bolesti. Má chronický strach.¹⁴⁷ Výstižným slovem moderní éry je rozmar. „*Uposlechnutí rozmaru fakticky vyplývá z hluboké vnitřní pasivity smíšené s přáním uniknout nudě. Vůle je založena na aktivitě, rozmar na pasivitě.*“¹⁴⁸

Další podmínkou pro úspěšné žití a vyhnutí se neúroze je dokázat se rozhodnout pro jednu věc a za tou si jít, vložit do ní veškerou svou energii. Pokud se tak nestane a člověk se nesoustředí na jednu věc, energie je snížena a pravděpodobně svého cíle nedosáhne. Být

¹⁴³ FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8, 117-119.

¹⁴⁴ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016. ISBN 978-80-262-1105-1, s. 21-22.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 32.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 35-36, 38.

¹⁴⁷ Tamtéž, 39-40.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 43.

bdělým, uvědomovat si plně druhého, svůj život a svět. O to bychom se měli snažit, abychom se naučili plnohodnotně žít.¹⁴⁹

Jinou podmínkou k bytí je schopnost uvědomovat si, a to jak tělesný, tak duševní stav člověka. Člověk by si ale měl být vědom i nevědomého a naučit se proces, který Fromm nazývá odtajňování vědomí. Pokud si člověk uvědomí pravdu, má to pro něho osvobozující účinek, zbavuje se nejistot a uvolňuje energii, je samostatnější.¹⁵⁰

Dalším krokem v učení se umění žít je soustředění, které jsem již zmiňovala. Uvedu nyní jen myšlenky Fromma v knize *Umění být*. V jeho slovech je jednoduše vyjádřeno vše. Důvod, proč se lidé nesoustředí a co je příčinou. „*Schopnost soustředění se v éře člověka kybernetiky stala vzácností. Naopak se zdá, že dělá všechno pro to, aby se soustředění vyhnul. Rád provádí najednou různé věci – poslouchá hudbu, čte, jí, mluví s přáteli. Kreslený film vyjádřil tento trend velmi jadrně: jakýsi muž instaloval televizor nad svou postelí tak, aby se mohl dívat na obrazovku při milování!*“¹⁵¹

Poslední krok, který uvedu je sebeanalýza, která je klíčem k sebeosvobození a slouží k hloubkovému zkoumání a porozumění Já. Může to být ale proces nejen radostný ale i plný smutku, úzkostí, bolesti. Pro člověka je motivací harmonie, vnitřní klid. Pomocí sebeanalýzy dokáže pak zodpovědět otázky po čem opravdu touží a co potřebuje, jaké jsou jeho nevědomé bloky, co je zdrojem jeho úzkosti, jaké jsou jeho životní cíle. Jak uvádí Fromm, který metodu sebeanalýzy nebo analýzy Já vyvinul, musí být prováděna pravidelně každý den a pokud je to možné ve stejný čas a na stejném místě. Je možné využít i chvíle, kdy čekáme na vlak nebo jednoduše nejsme ničím jiným zaměstnání. Při provádění sebeanalýzy musí být člověk v klidu, být uvolněný, soustředit se. Fromm nabízí několik způsobů, jak proces uskutečnit. Vybrala jsem pro tuto práci jeden z nich, a to metodu volných asociací. Při tomto procesu člověk doslova vypíná. Přestává kontrolovat své myšlenky a nechá je volně přicházet a odcházet. Sebeanalýza může vést ke změně a osobnímu růstu. Může být, ale velmi náročná a může vyžadovat podporu psychoterapeuta nebo psychologa.¹⁵²

¹⁴⁹ FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016. ISBN 978-80-262-1105-1, s. 46.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 55-58.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 60.

¹⁵² Tamtéž, s. 89, 95

„Uvědomění, vůle, praxe, odolnost vůči strachu a nové zkušenosti, to vše je nezbytné, má-li se podařit proměna jedince. V určitém okamžiku dojde se změnou energie a zaměření vnitřních sil také ke změně individuálního vědomí identity. Ve vlastnickém modu existence je mottem: „Jsem co mám.“ Po jeho překonání je to: „Jsem, co dělám“ (ve smyslu neodcizené aktivity); nebo prostě: „Jsem, co jsem.“¹⁵³

Frommovy myšlenky týkající se změny celé společnosti, a to znamená změny jednotlivce jsou velmi ideální představou. Teoreticky je jeho návrh na změnu lákavý, ale v praktickém životě jsou v jeho návrhu cítiti utopistické tendence. Fromm popisuje ideální, ale nedosažitelný stav společnosti. Pokud uvádí, že je nutnou změnou nová společnost a nový člověk, je velmi obtížná cesta k tomu, aby tuto společnost současní lidé vytvořili. V komunitárním socialismu potřebujeme člověka, který je ochoten konat pro obecné dobro, být solidární, a to může být problémem vzhledem k realitě lidského chování. Obdobně dosažení rovnováhy, kterou komunitární socialismus požaduje může být obtížné vzhledem k tomu, že společnost je složitým a dynamickým systémem, na který působí mnoho faktorů. Člověk musí být volný, svobodný ekonomicky, to znamená, že má právo na práci, svobodný intelektuálně, je svobodný rozhodovat se a svobodný mravně to znamená, že dokáže uvádět do souvislostí vše co prožívá. Aby se mohla společnost rozvíjet potřebuje každý všechny prostředky.¹⁵⁴

Autor definuje komunitární socialismu následovně. Jedná se o takové uspořádání průmyslu, *„ve kterém by byl každý pracující člověk aktivním a zodpovědným partnerem, ve kterém by byla práce atraktivní a smysluplná a ve kterém by dělník nebyl ve službách kapitálu, ale kapitál ve službách dělníka.“¹⁵⁵* Zároveň, ale sám pochybuje a tvrdí, že společnost má líného ducha a hluboce zakořeněnou představu, že nebude fungovat to, co tu nikdy nebylo.¹⁵⁶

¹⁵³ Tamtéž, s. 141.

¹⁵⁴ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, 290-291.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 258.

¹⁵⁶ FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1, s. 292.

Vzhledem k historii, která nám ukázala, že jedinec vždy bude toužit po moci a po lepším společenském postavení působí komunitární socialismus nereálně. Příkladem zneužití socialismu je Stalin, který hrubě porušil principy socialismu, jakými jsou respekt k lidským právům, sociální spravedlnost, participace, rovnost. Není nutné se pro tuto práci rozepisovat o praktikách Stalina, ale je důležité si uvědomit, že ne všechny formy socialismu jsou násilné, tak, jak je vytvářel Stalin. Zároveň to neznamená, že každý socialistický systém bude zneužit.

Na závěr této kapitoly zmíním jednoho z kritiků Ericha Fromma. Theodor W. Adorno, německý filozof, sociolog, hudební kritik byl představitelem Frankfurtské školy. Adorno byl kritický vůči Frommovi zejména kvůli absenci sexuálního aspektu lidského života a jeho důležitosti, aby člověk mohl správně fungovat. Argumentoval, že potlačováním sexuality dochází k neurotickým projevům a dochází k narušování svobody. Adorno obhajuje Freudovo libido. Adorno se „otevřeně rovněž vysmíval každému pokusu psychoanalýzy „vysvětlovat poměry na základě duševního života jejich obětí“. Podle Adorna je nemocí doby právě normalnost, kterou lze objektivně diagnostikovat „jedině na základě rozporu mezi tím, jak racionálně vedou svůj život, a možným rozumovým určením tohoto života.“¹⁵⁷ Adorno také tvrdil, že Fromm není dost kritický vůči společnosti.

I sám autor Erich Fromm přiznává, že změna společnosti a člověka je velice náročná, a přestože je naděje, tak jsou šance na změny nepatrné. Podle Fromma je jedinou nadějí přitažlivost nové vize. Je nezbytně nutné, aby starou motivaci, která spočívá v zisku, a moci nahradila motivací bytím, sdílením, a aby tržní charakter nahradil charakter milující a tvořivý.¹⁵⁸

Podle mého názoru si jeho ideální představy a návrhy můžeme vzít jako cíl a motivaci. Můžeme se nechat inspirovat a snažit se o změnu pro budoucí generace.

¹⁵⁷ TRÍSKA, Jan. Theodor W. Adorno, Minima moralia. *Reflexe: Filozofický časopis* [online]. 2011, (40), 131-134 [cit. 2023-07-03]. Dostupné z: https://www.reflexe.cz/Reflexe_40/Theodor_W._Adorno_Minima_moralia.html.

¹⁵⁸ FROMM, Erich. *Mít, nebo být?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9, 208-

Závěr

Název této bakalářské práce je Krize člověka – osvobození a odcizení v pojetí Ericha Fromma. Popsala jsem problémy spojené se svobodou. Uvedla, co se stane, pokud člověk se svobodou bojuje, nedokáže svobodně žít, převažuje u něho žítí v modu mít. Popsala jsem jakými způsoby uniká a odcizuje se. Ukázala jsem, jak je důležité naučit se milovat a jak vypadá odcizený moderní člověk. V poslední kapitole práce jsem popsala problémy moderní doby a navrhla způsoby vedoucí k uzdravení očima autora. Společnost je ve fázi, kdy sama již cítí, že je nutná změna člověka a celé společnosti. Bavit se pro člověka znamená konzumovat zboží, potravu, cigarety, zkreslené informace z médií a sociálních sítí. Stále čekáme, získáváme a jsme čím dál více zklamaní. Jsme si ale již vědomi, že musíme konat, změny jsou nevyhnutelné. Lidé musí znovu začít užívat vlastní rozum, rozhodovat se a znát svou hodnotu a hodnotu svého života, aby ho nic nevedlo k tomu ničit okolní svět, a především sám sebe.

V současné době čelíme hrozbě války a robotizace. Musíme se snažit, aby stát a práce měly zase v sobě lidskost a zájmy lidstva. Nedopustíme, abychom fungovali jen pro zisk. Člověk se musí opět dostat na vrchol a dosáhnout stavu, kdy nebude podřízen obrovským korporacím, byrokracii, nebude mu vymýván mozek pomocí reklam.

Přestože výše nahlížím na některé Frommovy vize jako na utopistické, vnímám jeho díla v dnešní době možná potřebnější, než byla v době, kdy je publikoval. Otázkou zůstává, zda se současný člověk zastaví a zda dokáže pracovat sám na sobě, najde znovu cestu sám k sobě a podaří se mu žít v modu být. Jako učitelku na základní škole mě napadá myšlenka, že dalším tématem Frommovy knihy, pokud by žil, by mohlo být zamyšlení a návod, jak pracovat s dětmi, jak je vychovávat a učit s důrazem na modus být.

Literatura

FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Praha: Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1542-4.

FROMM, Erich. *Budete jako bohové: Radikální interpretace Starého zákona a jeho tradice*. Praha: Lidové noviny, 1993. ISBN 80-7106-075-5.

FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EarthSave. ISBN 978-80-86916-10-1.

FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Aurora, 1997. ISBN 80-85974-18-5.

FROMM, Erich. *Mít, nebo být?: Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1646-9.

FROMM, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: Aurora, 2003. ISBN 80-7299-066-7.

FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0615-6.

FROMM, Erich. *Umění být*. Praha: Portál, 2016. ISBN 978-80-262-1105-1.

FROMM, Erich. *Umění milovat*. Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0806-8.

FROMM, Erich. *Umění naslouchat*. Praha: Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1341-3

FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Lidové noviny. ISBN 80-71060860.

HELUS, Zdeněk. *Úvod do psychologie*. 2. Praha: Grada Publishing, 2018. ISBN 978-80-247-4675-3.

LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha: Mladá Fronta, 1992. ISBN 80-204-0264-0.

Elektronické zdroje

Theodor W. Adorno, *Minima moralia*. *Reflexe* [online]. Praha, 2009, **2011**(40), 131 - 134 [cit. 2023-07-06]. Dostupné z: https://www.reflexe.cz/Reflexe_40/Theodor_W._Adorno_Minima_moralia.html

Obraz člověka u Marxe [online]. Brno, 2004 [cit. 2023-07-06]. Dostupné z: <https://sok.bz/clanky/2009/erich-fromm-obraz-cloveka-u-marxe>